

H. Monteagudo (2003): “Sobre a norma léxica do galego culto: da prosa ficcional de Nós ao ensaio de Galaxia”, en M. Álvarez de la Granja / E. X. González Seoane (eds.): *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 197-253.

---



You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

## SOBRE A NORMA LÉXICA DO GALEGO CULTO: DA PROSA FICCIONAL DE NÓS AO ENSAIO DE GALAXIA

*Henrique Monteagudo*

Instituto da Lingua Galega. USC

“Esta é a gran batalla que agora está librando o galego: a conquista da plenitude cultural” (R. Piñeiro)

Na memoria de Xoán González-Millán e Esperanza

Noutros traballos nosos publicados antes temos chamado a atención sobre facetas desatendidas do proceso de constitución da norma culta do idioma galego no período contemporáneo, sinalando en particular a importancia do estudo do léxico e a semántica. O presente contributo ofrécese como unha achega nesa liña. En primeiro lugar, procederemos a desenvolver, explicar e luír certos aspectos do aparello analítico que vimos empregando, que en artigos anteriores se trataron de xeito sumario e arestora vulgamos que requerían un maior afinamento. En contrapartida, na presente ocasión limitámonos a presentar rapidamente, en liñas xerais, nocións que noutras explicamos máis a fondo e de vagar. A seguir da dita presentación, vén o cerne do traballo, onde ampliamos, matizamos e exemplificamos observacións, reflexións e conclusións que temos avanzado en estudos anteriores. Para facelo, analizaremos e compararemos os procedementos e os resultados no tratamento do vocabulario en dous autores de indiscutible significación na historia recente da ‘lingua de cultura’ galega: Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) e Ramón Piñeiro (1915-1990). Finalmente, incluímos o obrigado colofón bibliográfico, cinguido aos estudos máis importantes en que nos esteamos, seguindo un criterio moi selectivo; descansamos, pois, nos amplos repertorios que conteñen os contributos que aí figuran, especialmente os nosos propios, onde o lector ou lectora poderá identificar a literatura aquecente.

No artigo que estamos a presentar, Otero Pedrayo está tomado como modelo dunha certa concepción da elaboración da prosa *literaria* do período de preguerra, mentres que Piñeiro aparece canto paradigma dunha diversa concepción da construción da prosa *culta* no período de posguerra. Como é natural, ambos os autores son igualmente testemuñas de resultados adquiridos no proceso de constitución dun acrolecto galego (tomamos empréstado o termo da creoulística, dándolle aquí o sentido xeral de ‘variedade alta’), en especial da súa modalidade literaria, e tamén nesa condición serán estudiados aquí. Aliás, non se debe inferir do dito que en cada unha das eta-

pas non vigorasen outras concepcións distintas ás destes autores, mais simplemente que consideramos un e outro como representantes acaídos de abordaxes características naquelas, e que ambos e dous son bos expoñentes dos problemas que tiveron que afrontar os forxadores do galego culto contemporáneo.

En substancia, o noso contributo consiste nunha análise do vocabulario empregado na novela longa *A romaría de Xelmírez* (1934), e mais na colección de ensaios *Olladas no futuro* (1974), unha escolma de escritos breves dados a lume polo autor nas dúas décadas anteriores (1949-1973). Aquí abordaremos unicamente os niveis léxico e semántico, pero obviamente o panorama resultante podería completarse coa análise dos aspectos formais, desde a ortografía ata a morfoloxía, pasando polo tratamento dos cultismos e cuestións concomitantes. Noutros lugares tocamos estoutros aspectos; tratalos aquí alonxaría excesivamente o traballo e desviaríanos do foco que nos impón o título do seminario onde foi presentado. O material de base para a nosa análise foi obtido no caso da novela de Otero a partir dos nosos propios apuntamentos, tomados cando preparamos unha edición da obra (1991); no caso da escolma de Piñeiro, partimos tamén de notas manuais recollidas durante unha lectura demorada do texto impreso, para posteriormente comprobar datos e cuantificar resultados botando man dunha versión en soporte informático que nos foi facilitada por Antón Santamarina. A este admirado mestre e querido colega lle debemos tamén unha ferramenta utilísima para o noso labor, cal é a publicación electrónica *Diccionario de dictionarios* (Santamarina 2000).

No *Diccionario de dictionarios* atópanse envorcados os principais espellos vocabulares galegos da centuria que vai desde c. 1860, no tempo xerminal do noso rexurdimento literario, ata c. 1960, nos tempos en que agromaba a xeración Galaxia: desde o *Diccionario gallego-castellano* de Francisco Javier Rodríguez (1863), cos seus catro mil lemas, ata o *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* en tres volumes de Eladio Rodríguez González (1958-1961), cos seus máis de cincuenta mil lemas. Ao longo do noso artigo referirémonos ás coleccións lexicográficas aquecentes coas abreviacións que se utilizan no *Diccionario de Dictionarios*, e que van explicitadas na bibliografía final. Por vía da regra, nesas remisións, os dictionarios van ordenados cronoloxicamente, precisamente para dar idea da evolución temporal das innovacións. Neste senso, débese advertir que o *Diccionario galego-castelán* de Leandro Carré Alvarellos nos crea un pequeno problema, pois a súa primeira edición é de 1928-1931, en canto que o *Diccionario de dictionarios* inclúe a cuarta (1972), sendo que esta foi considerablemente acrecentada, ata engadir máis de cinco mil entradas novas ás vintetrés mil da primeira.

Somos conscientes de que, a pesar do ricaz material que ofrecen, a utilización dos vocabularios galegos amentados non ofrece probas concluíntes para a identificación e datación das innovacións que estudiamos, dada a súa heteroxeneidade (comezando pola distinta extensión de cada un deles) e tendo en conta as dúbidas relativas á súa fiabilidade como testemuñas cabais da lingua escrita de cadanseu período. Por acaso, nós tomamos o *Vocabulario popular castelán-galego* de Xosé Filgueira *et al.* (1926), coas súas preto de dezasete mil voces, e mailo xa citado *Diccionario galego-castelán* de L. Carré, como rexistros das innovacións aparecidas no galego culto das dúas décadas de antes da guerra. Endebén, sabemos que o feito de que un vocábulo ou unha acepción determinados veñan aboados pola primeira vez nun ou noutro non garante completamente que estivesen ausentes do galego literario decimonónico (en rigor, nin sequera que circulasen no galego coetáneo). Ora, tendo en conta que o precedente comparable máis inmediato destes compendios, o *Diccionario castellano-gallego* de Marcial Valladares Núñez (1884), ofrece aproximadamente dezaseis mil verbetes, parece sensato considerar probable que a palabra ou significado non rexistrados ata Filgueira ou Carré xurdiron con posterioridade á redacción da obra de Valladares.

Ben certo, o manexo do avultado (case exhaustivo) fondo lexicográfico que está a atesourar Antón Santamarina co seu equipo do Instituto da Lingua Galega, permitirá de contado confirmar, matizar, ou desmentir este ou aquel exemplo concreto dos que tocamos aquí. Así e todo, temos un grao de confianza razoable en que o panorama xeral que deseñamos non vai mudar substancialmente. Sexa como for, este traballo, máis que presentar resultados definitivos, pretende tentar vías de aproximación ao tema e colleitar subsidios indiciarios. A exploración que realizamos tamén podería servir para extraer conclusións acerca do proveito que os cultivadores do galego tiraron da consulta dos dicionarios, pero non prestamos unha atención especial a esta cuestión, para non nos desviarmos do noso albo principal.

Non queremos ocultar que, ademais do interese puramente científico, cognoscitivo, do asunto que estudiamos, na presente contribución latexan tamén intencións apoloxéticas e didácticas. Estamos convencidos de que o galego culto corrente nos nosos días ten moito de mellorar, e coidamos que da man dun coñecemento afondado e crítico e dun aproveitamento selectivo e criterioso do idioma dos nosos clásicos (incluso aprendendo dos seus erros) pode vir un xurdio achego para esa mellora. Rendemos pois homenaxe aos autores e ás autoras que, en condicións totalmente adversas e movidos dun aceso patriotismo, fixeron un esforzo titánico a prol do cultivo e dignificación da lingua do país, e que nos legaron un rutilante tesouro que só desde a ignorancia, a soberbia ou o desleixo podemos permitirmos o luxo de desprezar, extraviar ou malbaratar.

O noso modesto contributo vai dedicado a Xoán González-Millán e á súa dona, Esperanza Caneda. Con eles perdemos dous amigos entrañables, que nos acudiron en momentos difíciles, que nunca deixaron de alentarnos, e cos que pasamos momentos inesquecibles de descuberta, de emoción, de pura felicidade. Lembranzas que custodiaremos dentro de nós e que xa non nos abandonarán ata que nos chegue a hora de irmos á súa compañía. Alén de testemuña de fidelidade radical e insubornable cara ao país, Xoán foi un baril exemplo de vontade ferreña e de paixón incombustible pola investigación e o coñecemento, de entrega xenerosa, teimuda e intelixente á pescuda ceibe, crítica e desinteresada. Xoán e Esperanza, coma tantos outros emigrantes, souberon apreciar o país que os acolleu e aprender del, pero nunca renegaron das súas orixes galegas. Polo mesmo, xamais perderon de vista o horizonte histórico dunha Galicia apropiada da súa cultura e dona dos seus destinos, no contexto dun mundo máis xusto, máis libre e máis solidario. No pensamento e na obra de Xoán, coma no mellor do galeguismo, Galicia rima con humanidade, pensamento con liberdade. Animados do seu mesmo espírito e confortados pola súa memoria faremos por escorrentar as pantasma do desalento e non afundir no abismo da desolación.

## 1. PARADOXOS DA ESTANDARDIZACIÓN

En relación cos procesos do que algúns estudiosos denominaron ‘adaptación’ ou ‘reforma’ das linguas, véñense empregado os termos de ‘normalización (do corpus)’, ‘estandardización’ ou ‘elaboración’. Non é este o lugar para enguedellarnos en disquisicións terminolóxicas, de maneira que imos concentrarnos nos aspectos e nocións que nos interesa subliñar. A elaboración do idioma galego emprendida na época contemporánea visaba a constitución dun acrolecto autónomo (unha variedade alta), e non a reforma ou adaptación dun previamente constituído, partindo fundamentalmente dun basilecto (conxunto de variedades baixas) conformado por un repertorio de falares cunha tradición de uso exclusivamente (ou case) oral e informal. Na medida que a ese acrolecto se lle foron atribuíndo significado e funcións ‘nacionais’, foi xurdindo a necesidade de *modernización* da lingua. Esta última consiste basicamente na habilitación do idioma para converterse en vehículo apto da civilización contemporánea, tanto no tocante aos ámbitos / funcións sociocomunicativos canto aos campos nocionais máis característicos desta. Por exemplo, un idioma contemporáneo precisa dispor dun sistema ortográfico fixado que permita escribilo, e require unha serie de rexistros especializados para ser utilizado nun abano de xéneros comunicativos vencellados aos medios de comunicación de masas.

A noción de modernización implica que, polas razóns histórico-culturais que sexan (no caso galego son ben coñecidas e non imos abundar aquí nelas), a lingua en cuestión quedou dalgún xeito desfasada. Que esa lingua se sente como pouco axeitada para ser empregada en funcións comunicativas ou para expresar determinado tipo de nocións vencelladas ao actual, á modernidade. Algún autor considerou que o aspecto central da modernización é a *intertraducibilidade*, isto é, a homologación da lingua en cuestión con outra ou outras do seu contorno que se toman como modelo pola súa adecuación exemplar para expresar a civilización coetánea. Intertraducibilidade é unha noción que nos remite directamente á semántica e indirectamente ao léxico, pois implica a 'importación' a un determinado espazo cultural dunha morea de nocións acuñadas noutras, e a súa 'traducción' á lingua en cuestión, o que *grosso modo* se poderá conseguir por empréstimo externo (isto é, mediante a importación simultánea, con ou sen adaptación, da designación foránea que soporta a nova noción) ou por manipulación, semántica e / ou léxica, dun significante pre-existente na propia lingua.

Sexa como for, o incremento da *intertraducibilidade* conduce a un maior *isomorfismo* entre as linguas, polo menos nas súas variedades cultas; dándose o caso de que, á parte do influxo forte e case ininterrompido do latín e (máis limitado) do grego nas linguas occidentais, sempre é unha lingua (ou unhas poucas) a que en cada etapa histórica, cada ámbito de cultura e cada grande área de civilización lidera o proceso de modernización e a que 'arrastra' tras de si ás da súa área de influencia. Aínda máis, achegándonos máis ao caso concreto que imos tratar, o do galego, temos que introducir un par de precisións de importancia crucial.

Un dos trazos centrais da situación histórica de subalternidade ou minorización do idioma galego exprésase na noción de *interposición* do castelán, isto é, no feito de que a cultura e o idioma dominantes (o que se ten denominado *lingua teito*) se situaron como mediadores obrigatorios entre a cultura e o idioma galegos (*lingua cuberta*) e o resto das culturas e idiomas da contorna. En época moderna, toda innovación conceptual ou material, e con ela toda novidade vocabular, chegaron a Galicia e ao galego inevitablemente peneiradas a través da cultura e o idioma casteláns. Centrándonos agora no aspecto lingüístico (aínda quedando advertido que este é inseparable do marco cultural), podemos dicir que, propiamente falando, desde o século XV por vía da regra o galego non recibiu inmediatamente latinismos, anglicismos ou italianismos, mais só castelanismos, isto é, vocábulos previamente peneirados polo idioma interposto e adaptados a el, aínda que estes á súa vez resultasen ser *no castelán*, latinismos, anglicismos ou italianismos de orixe. A situación de interposición deriva nunha forte tendencia cara á asimilación lingüística, pois mediante a introducción de empréstimos cada

vez máis masiva, a lingua dominante vaise infiltrando pervasivamente na lingua dominada.

Pero a situación agrávase cando a interposición externa ten o seu correlato na interposición interna ou *intrusión*, isto é, na ocupación por parte da lingua teito do lugar central do sistema lingüístico dominado, que en principio se acharía reservado á súa propia variedade culta. Ese lugar central é, de feito, o eixo articulador do propio sistema lingüístico, pois é o que lle outorga ao acrolecto o papel de mediador entre o conxunto das variedades que conforman o sistema, garantindo a súa cohesión e exercendo de guía e regulador dun proceso evolutivo autónomo e autocentrado. Nas situacións de intrusión, esa especie de posto piloto é usurpado pola lingua teito, que destarte impide que a lingua cuberta constitúa, actualice ou difunda o seu acrolecto en condicións idóneas. Situada no centro gravitacional do sistema lingüístico *satelizado*, a lingua teito convértese simultaneamente en barreira entre as distintas variedades deste (diacrónicas, diatópicas e diastráticas) e en foco irradiador de interferencias lingüísticas, impóndolle a este unha orientación heterónoma e descentrada. A lingua teito non se torna só en fonte de toda innovación, mais invade a lingua cuberta, apuxando á marxina e condenando á obsolescencia os vocábulos que esta posúe de seu para expresar nocións antigas e estables (*abuelo* por *avó*, *ayer* por *onte*, *suelo* por *chan*, etc.). Como consecuencia, a lingua satelizada sofre unha progresiva fagocitación por parte da lingua satelizadora que arrastra aquela cara á súa hibridación, e que pode rematar na dialectalización completa.

No caso galego, coma noutros análogos, as angueiras de normalización da lingua insírense nun proxecto de creación / reforzamento da identidade propia, tamén no terreo lingüístico, o que implica un proceso de autenticación, do que un aspecto prominente é o incremento de distancia verbo da lingua dominante: cando o problema consiste na asimilación, a solución procurarase na disimilación. Existe un 'limiar mínimo' de distancia, difícil de definir pero xeralmente percibido, por debaixo do cal un idioma comeza a ser notado como un dialecto. E isto séntese con especial acuidade cando as linguas en cuestión son moi próximas do punto de vista xenético-estructural, como é o caso do galego e o castelán. Se a satelización tende a recortar a distancia interlingüística, mediante a asimilación 'activa' (vía introducción de vocabulario novo, por non falar da gramática) e a hibridación 'pasiva' (vía desprazamento do vocabulario tradicional da lingua baixa polo correspondente da lingua alta), o proceso de emancipación busca incrementar esa distancia, evitando así o perigo da dialectalización ou disolución da lingua subalterna na dominante.

Secomasí, o castelán constituíuse en vehículo forzoso (desde o século XVI) e único (desde comezos do século XIX) de alfabetización e acultura-

ción das elites sociais, e máis tarde, das grandes masas galegas. Isto implica que os grupos que emprenderon, viñeron esteando e en definitiva protagonizaron o proceso de normalización / modernización do galego, en canto que produtores, mediadores e receptores da variedade elaborada (ou en elaboración) deste, están, por definición, aculturados en castelán. En dúas palabras, para eles trátase de transferir ao galego as destrezas lingüísticas e intelectivas adquiridas en castelán, por mor de habilitar aquel nas funcións acaparadas por este. Se o castelán funciona, polo dito, de 'pano de fondo' sobre o que traballan os cultivadores do galego, a estes tampouco lles escapa que os destinatarios potenciais do galego cultivado tamén teñen o castelán como principal referente de lingua de cultura. En definitiva, tácita pero inevitablemente, en todo o proceso de elaboración do galego, o castelán veu xogando como modelo de lingua culta.

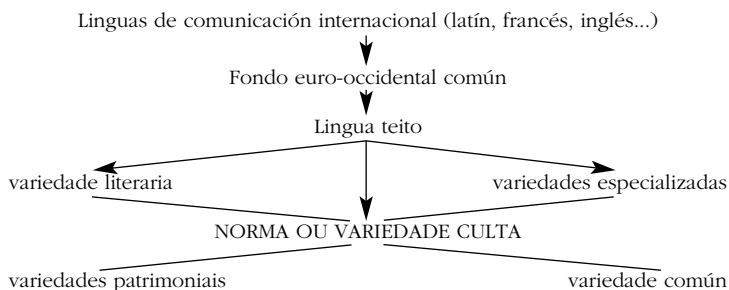
Do dito infírese o grande paradoxo en que se moveu o proceso de modernización do idioma galego: dunha banda, trátase de estandarizalo, introducíndoo en espazos funcionais tradicionalmente reservados ao castelán, o cal inevitablemente conduce a facelo homologable en maior ou menor medida a este; doutra banda e simultaneamente, trátase de autenticalo, mirando de incrementar a distancia interlingüística con respecto ao idioma satelizador. Un paradoxo aínda máis agudo se temos en conta as dúas circunstancias sinaladas: a primeira, que tratándose de linguas moi próximas, a marxe de manobra para conseguir un acrolecto autónomo é relativamente reducida; a segunda, que a lingua que actúa como modelo implícito dos estandarizadores do galego é o castelán, pois todos eles, por razóns obvias, teñen o segundo como a súa principal lingua de cultura. Estamos pois ante un dilema que podemos denominar 'modernización / autenticación'.

## 2. LUGAR CENTRAL DA VARIEDADE CULTA NO SISTEMA LINGÜÍSTICO

En períodos históricos anteriores, que no noso caso chegan ata aproximadamente a segunda década do século XX, a variedade literaria viñase tendo por 'clave da bóveda' de todo sistema lingüístico. En consecuencia, desde o Rexurdimento os galeguistas consideraron que a tarefa principal para conseguir a elevación do idioma pasaba polo cultivo literario deste. O propio Rexurdimento marcou como prioridade o cultivo da poesía, onde se conseguiron uns resultados brillantes, e de aí que contemos cun xurdio galego poético. A que se deu en chamar Xeración *Nós* marca unha mudanza profunda de concepción, que responde a un fenómeno xeral no mundo contemporáneo: a clave da modernización do idioma xa non reside no seu cultivo na poesía, mais na prosa, e en particular na prosa non ficcional. Parafraseando

a John Joseph, podemos dicir que o lugar sobranceiro en que a cultura occidental adoitaba situar a imaxinación e a creación artística pasou a ser ocupado no mundo actual pola información e invención tecnocientífica. O corolario disto é obvio: os valores comunicativos da lingua priman sobre os estéticos. Consecuentemente, os esforzos dos cultivadores do galego pasaron desde a época de preguerra a centrarse na narrativa, no ensaio e no uso culto xeral da lingua, tanto na escrita (correspondencia, artigo) coma na fala (oratoria cívica e académica, conversa culta). Daquela, pode falarse dun proceso constituínte dunha variedade culta da lingua, unha entidade que non debe confundirse coa variedade propiamente literaria, por máis que, como é obvio, exista unha ampla zona de solapamento entre as dúas.

Como antes dixemos, esa variedade culta ocupa, de feito, un lugar central dentro do sistema lingüístico. Por unha banda atópase na base (e aliméntase) da lingua literaria e das linguaxes especializadas, e, convenientemente socializada (a través da escola, os medios de comunicación de masas e os ámbitos formais da esfera pública en xeral) como modelo de referencia, influencia a variedade ordinaria (conversacional e non formal) do idioma, ao tempo que se deixa influír por esta. A variedade culta, o auténtico ‘centro de gravidade’ do sistema, ten así mesmo un papel crucial na regulación da continua circulación de elementos dentro da mesma lingua, nas trocas de recursos entre as distintas variedades desta, en definitiva, no mantemento do seu equilibrio dinámico. É nos sentidos devanditos que empregamos no título deste contributo o termo *norma culta*: con el sublíñase o carácter de modelo, de padrón, que detén a tal variedade culta. A variedade culta do galego, na medida en que consiga competir coa variedade culta do castelán nas funcións socio-comunicativas centrais que esta acapara, é a chave que permitirá desbloquear a situación de interposición. Tamén isto foi percibido polos promotores da modernización do galego no período de preguerra, cando denunciaron que a lingua galega estaba obrigada a relacionarse coas demais do mundo a través da alfándega do castelán, e se propuxeron rachar con esta situación.



Un aspecto esencial da cuestión da modernización é, efectivamente, a utilización das fontes potenciais de arrequeamento da lingua, isto é, o emprego dos recursos lingüísticos dispoñibles cara á renovación do idioma. En situación de interposición, a lingua teito monopoliza ese papel, colocándose como única fonte de innovación para a lingua cuberta e, polo mesmo, trocándose de fonte de 'arrequeamento' en fonte de 'empobreceamento' desta.

### 3. VARIEDADE LITERARIA E VARIEDADE CULTA. ESBOZO DE CARACTERIZACIÓN

Canto á caracterización da variedade culta fronte á variedade literaria e ás variedades especializadas (linguaxes específicas das distintos dominios académicos e científico-técnicos), podemos resumila no seguinte cadro, en que facemos correlacionar cultivo nunha determinada modalidade de texto con elaboración da correspondente variedade lingüística:

<i>Xénero comunicativo</i>	Literatura ficcional	Escrita non ficcional	Escrita especializada
<i>Rexistro lingüístico</i>	Variedade literaria	Variedade culta	Linguaxes especializadas
<i>Función</i>	Expresión	+ Comunicación/±Expresión	Comunicación
<i>Autor/tema</i>	Subxectividade	Perspectiva	Obxectividade
<i>Finalidade</i>	Emoción	Comprensión	Explicación
<i>Significación</i>	Connotación	+ Connotación /± Denotación	Denotación
<i>Público</i>	Público diverso	Público culto	Expertos
<i>Visibilidade da lingua</i>	Alta	Media a escasa	Nula
<i>Características idiomáticas e relación significativa / significado</i>	Valores estéticos Expresividade Beleza Creatividade Variedade Riqueza	Valores comunicativos Clareza Elegancia Pertinencia Regularidade Fluidez	Valores intelectivos Exactitude Concisión Rigor Fixeza Densidade
<i>Tarefa / estadio</i>	Acarexo / exploración	Selección / estabilización	Estandarización / codificación
<i>Temas-tipo Traducibilidade</i>	Nacionais -Traducible	Humanísticos ± Traducible	Científico-técnicos +Traducible
<i>Importancia da enxebreza lingüística</i>	Enxebreza doada e moi importante	Enxebreza máis difícil, abondo importante	Enxebreza moi difícil, pouco importante

Como vemos, a variedade culta atópase nunha posición intermedia entre a variedade literaria e as variedades especializadas, aínda que por vía da regra está máis próxima ás segundas, en parámetros tales como función expresiva *versus* función informativa; expresión da subxectividade e as emocións vía a exploración da carga connotativa da linguaxe *versus* comunicación de

contidos referenciais vía explotación da carga denotativa da linguaxe; alta visibilidade / total transparencia da lingua, intraducibilidade / traducibilidade, enxebreza / cosmopolitismo. Canto aos destinatarios, o texto en variedade culta é o que potencialmente se dirixe a un público máis amplo, quedando o texto literario (habitualmente) restrinxido para un público máis reducido, e os textos especializados limitados a círculos moi estreitos de expertos.

No tocante ás características idiomáticas e á relación entre o significante e o significado, o texto literario estéase na exploración dos valores estéticos da lingua (de aí que se procure sobre todo a beleza, a creatividade, a expresividade, a variedade e a riqueza do léxico), de maneira que o receptor se deleite coas cualidades formais do texto; no texto en prosa culta priman os valores comunicativos (como a clareza, a corrección, a pertinencia, a regularidade e a fluidez), de xeito que o receptor capte co menor esforzo e a menor ambigüidade o fluxo das ideas expostas; o texto académico-científico dá primacía aos valores intelectivos con desatención dos estéticos, e especialmente se centra nas necesidades comunicativas, pois trátase de ofrecer a maior cantidade de información coa maior economía de recursos lingüísticos (de aí a concisión e a eliminación da redundancia).

Se atendemos ao estadio do proceso de estandarización que corresponde tipicamente ao cultivo de cada unha das modalidades de texto e a correspondente elaboración de variedades de lingua sinaladas, aos estadios iniciais corresponde a acumulación asistemática de recursos lingüísticos (a tarefa que denominamos de ‘acarrexo’) típica dos textos literarios, nos estadios intermedios prodúcese a decantación ou estabilización deses recursos (tarefa de ‘selección’) que se opera tipicamente na lingua culta, nos estadios superiores prodúcese a fixación e codificación deses recursos (tarefa de estandarización *strictu senso*) que é típica dos textos especializados.

#### 4. INTELECTUALIZACIÓN, FALA, ESCRITA. SOCIEDADE TRADICIONAL / CONTEMPORÁNEA

Un aspecto moi importante da modernización da lingua é o que os teóricos de Praga denominaron *intelectualización*. Na liña do que sinalamos atrás, o léxico patrimonial galego é perfectamente apto para o seu uso en funcións ‘baixas’ (ás que corresponden situacións comunicativas informais e orais), e para expresar o estadio de civilización que correspondía ás comunidades que tradicionalmente se servían do idioma galego (campesíños, mariñeiros, artesáns...), pero quedou eivado para as funcións altas que se lle vedaron (fundamentalmente escritas ou de ‘oralidade secundaria’) e para expresar os avances da civilización, que chegaron a Galicia fundamentalmente a través

do castelán. A intelectualización é unha faceta do proceso de modernización que atinxe sobre todo aos niveis léxico-semántico e sintáctico e que consiste na habilitación do idioma para producir enunciados precisos, rigorosos e abstractos, e implica unha tendencia cara a unha maior sistematización do pensamento e da expresión.

No que atinxe ao léxico, procúranse termos para expresar unha mancha de nocións abstractas e para vehiculizar designacións precisas, unhas máis xenéricas e outras moi específicas, pero sempre con perfís semánticos cuidadosamente definidos e en moitos casos integradas en sistemas conceptuais altamente coherentes e organizados. Tocante á sintaxe, de que non nos imos ocupar aquí, requírense procedementos sistemáticos moi sofisticados para construír enunciados elaborados e complexos, e explicitar sistematicamente unha gama ampla e sutilmente matizada de relacións lóxicas, así como para marcar a xerarquía de relevancia da información ofrecida nos enunciados. Observemos de camiño unha obviedade: os dicionarios (e máis aínda os vocabularios especializados) son poderosos instrumentos de codificación do léxico dunha lingua, o mesmo que as gramáticas o son da súa morfosintaxe.

O dito non significa que as sociedades tradicionais sexan intelectualmente pobres, nin moito menos que as linguas faladas carezan de termos abstractos, designacións xenéricas e específicas, conectores léxicos, procedementos de tematización, topicalización e focalización, etc. Os oficios tradicionais (agrícolas e gandeiros, artesanais...) posúen unhas linguaxes de especialidade tan aptas, específicas e ricas coma os oficios modernos, e non se sabe moi ben por qué os terminólogos se resisten a denominalas 'tecnolectos'. O idioma popular, igualmente, tamén posúe termos para designar nocións ou operacións intelectuais; incluso algúns destes experimentaron unha metaforización espontánea. Sería escusado ilustrar o dito con exemplos, pero podemos ofrecer unha pequena mostra deste tipo de vocábulos, que foron acollidos pola lingua literaria (en concreto, aparecen no texto de Piñeiro): *atinado* (*atinar* desde Ac, orixinalmente 'acertar no albo'), *aquecer* (xeral desde Ro), *celme* (xeral desde Ro, como 'substancia, gusto, esencia': "necesitamos da poesía para comprender o noso sentir, que é o *celme* da vida"), *desleixo* (Ca, El), *engado* (en principio 'cebo, comida que se pon no anzol para enganar os peixes', pero xa en Pi tamén 'atractivo, encanto'), *esmorecer*, *lene* (rexistrado desde Cu e Va), *pecudar* (o verbo xeral desde Pi, xa con senso inmaterial, 'indagar, averiguar'; pero o substativo de verbal *pecuda* 'investigación, inquisición' só desde Fi), *refugar* (xeral desde Ro).

Non é menos evidente que a prosa culta tende a referirse a un ámbito de significación en boa parte inmaterial, ou en todo caso, moito máis inmaterial do que a fala ordinaria, e debe facelo ademais con recursos máis sofisticados

ca esta, tamén no eido conceptual. Con respecto ás sociedades tradicionais, as sociedades modernas posúen un inventario conceptual que por unha banda é simplemente distinto, e por outra banda ten un carácter considerablemente diferente: perdéronse en boa parte os oficios artesanais, e con eles as xergas correspondentes, mais no seu lugar apareceron novas profesións, cos seus baralletes específicos; descoñecemos innúmeros termos referidos ao mundo natural que eran comúns para os nosos avós (nomes de plantas, peixes ou accidentes do terreo), pero sabemos outros tantos referidos ao mundo dos aparellos e trebellos que nos rodean; coñecemos poucos nomes de santos e santas pero aprendemos moitos outros de películas, actrices, deportistas, etc.

A cuestión non é, xa que logo, que se produce un incremento de 'contidos' semánticos, é que apareceron outros e en parte teñen outro carácter, pois operouse unha mudanza nas modalidades de significación. A nosa é unha civilización urbana caracterizada pola alta capacitación cognitiva de sectores amplos da poboación, o dinamismo socio-económico, a mobilidade xeográfica, a importancia dos medios de comunicación de masas e un veloz ritmo de desenvolvemento científico-tecnolóxico, unha sociedade moito máis diversificada e especializada cá sociedade agrícola; vivimos unha civilización, en suma, altamente alfabetizada, fronte á sociedade tradicional, de base oral ou semi-alfabética.

Na sociedade tradicional a primacía da fala é absoluta e incuestionable, na sociedade moderna a escrita (e tamén a denominada 'oralidade secundaria', dependente da escrita) ten un lugar moito máis sobranceiro. A fala apóiase no contexto e na presenza física dos interlocutores, vai fluíndo espontaneamente e refírese sobre todo a procesos en curso; polo mesmo, utiliza sobre todo palabras gramaticais e verbos. A escrita é independente do contexto, ten que suplir a presenza física dos interlocutores con medios exclusivamente lingüísticos, é planificada e refírese fundamentalmente a estados; polo mesmo, utiliza moitos máis nomes (substantivos e adxectivos) e cómprelle ser todo o acurada posible (Halliday). A fala común conténtase coa intelixibilidade, a linguaxe culta (sobre todo a escrita) require precisión, as linguaxes de especialidade (case por definición escritas ou de 'oralidade secundaria') obrigan á exactitude.

A intelectualización é un fenómeno típico dos rexistros cultos, escritos e de 'oralidade secundaria', e no campo léxico obriga á creación de moitos termos novos (sobre todo nomes e adxectivos), algúns dos cales serán máis xenéricos e outros máis específicos ca os correntes: é sabido que, por vía da regra, os dialectos campesiños carecen de termos especializados para significantes xenéricos tales como 'flor' (que de feito é un latinismo) ou 'árbore', canto a termos específicos, eses mesmos dialectos distinguen especies ou va-

riedades que presentan características formais (ou doutro tipo) propias, pero os botánicos teñen un sistema categorial extremadamente sofisticado para clasificar sistemática e xerarquicamente aquelas, e dotar cada unha delas dunha denominación específica.

##### 5. MODERNIZACIÓN / AUTENTIFICACIÓN DA LINGUA: PROCEDEMENTOS E RECURSOS

Nunha situación coma a do galego a elaboración da lingua ten, como dixemos, dous aspectos complementarios: a depuración (vencellada sobre todo coa autentificación) e a actualización (vencellada fundamentalmente coa modernización). Ambos e dous teñen como obxectivo a constitución dunha norma lingüística autónoma con respecto ao castelán: a depuración é retrospectiva, o seu obxectivo é detectar e eliminar formas intrusas, e substituílas por outras propias (que en moitos casos foran á súa vez desprazadas anteriormente por aquelas); a actualización é prospectiva, a súa finalidade é a posta ao día permanente do idioma, realizada conforme unha orientación propia, non dependente.

Un dos problemas máis serios que presenta a depuración é a identificación dos vocábulos intrusos, tarefa esta especialmente complexa en idiomas estreitamente emparentados coma o castelán e o galego. Despois vén a decisión sobre cáles deben ou poden ser substituídos e cáles non, e finalmente, a procura do substituto axeitado. Obviamente, os castelanismos suntuarios (competidores ou substitutos de voces galegas) son máis doadamente recambiables (especialmente se non chegaron a retirar do uso a voz galega correspondente e non experimentaron unha adaptación que lles serve de camuflaxe) do que os castelanismos utilitarios, que se introduciron no galego como designación de innovacións nocionais. En todo caso, o exemplo de Otero Pedrayo mostraranos que, no límite, a paronomasia co castelán pode tornar calquera vocábulo galego sospeito de intrusismo, o cal obriga a aplicar intensos esforzos de inventiva dubidosamente necesaria e ás veces mal orientada. Volveremos ao final deste apartado sobre esta cuestión. Dado que a partir de agora imos manexar dous termos que ás veces aparecen confundidos, é conveniente definilos antes de seguir. Por *paronomasia* entendemos tanto o fenómeno de dúas palabras de linguas distintas (neste artigo, case sempre o galego e o castelán) teren unha orixe común e unha forma moi similar (gal. *mesa* / cast. *mesa* < lat. *mensa*), coma os pares formados por ese tipo de palabras, e cada un dos membros desa parella. Por *paronimia* entendemos a semellanza formal, máis ou menos marcada, entre palabras distintas, da mesma lingua ou de linguas distintas (*engado* / *en-*

*canto, antigo / antergo*), e non debida a unha orixe común mais á simple casualidade.

No caso da modernización, sempre debemos partir da necesidade de expresar un concepto ou significado novo, isto é, dunha novidade semántica. Por vía da regra, ese significado chega ao falante (ou cultivador) da lingua 'x' (o galego) xa incorporado no correspondente significante doutra lingua 'y' (o castelán): un non toma contacto co significado 'conxunto organizado de persoal que traballa nunha empresa ou institución' directamente, mais a través dun significante, por acaso, o castelán *plantilla*. Pero o usuario da lingua (en particular, o cultivador), tamén pode sentir a necesidade de expresar un contido semántico novo, sen que necesariamente lle chegase previamente expresado noutra lingua: Otero Pedrayo ofrecéranos abundantes exemplos (adiantemos algún: *albeigante, flanexante, renchemento*). En galego, os dous procedementos básicos para responder á necesidade de expresar significados inéditos son a *fabricación* dun significante novo, ou o *empréstimo* vocabular, isto é, a asociación do novo significado a un significante preexistente. A fabricación consiste tipicamente na formación de derivados a partir dunha base léxica preexistente, por transcategorización –como en *baleiro* (adxectivo > substantivo)–, truncación *-pescuda* (< *pescudar*)–, parasítese *-inesgotable* (< *esgotar*)– ou (o máis corrente) sufixación *-vencellar* (< *vencello*)–, ou ben a creación de compostos sintagmáticos como *cadro de persoal*.

Tanto na fabricación coma no empréstimo o proceso pode ter carácter autónomo ou orixinal, o que significa que os recursos aplicados son 'inter-nos' á lingua, ou ben carácter exónimo ou de copia, o que quere dicir que os recursos son 'aléos': a fabricación é orixinal (coma en *cadro de persoal, esquecemento* ou *engaiolante*) ou é 'calcada' (coma en *inquietante* fronte a *inquietante*, *cinto de seguranza* fronte a *cinturón de seguridad* ou *fin de semana* fronte a *week-end*); a extensión de significado realízase sen seguir un padrón externo determinado (*asoballar* 'trepar, pisotear' > 'humillar, aldraxar' > 'suxeitar, 'oprimir') ou ben séguese o doutra lingua (*desenvolver/se* 'desenvurullar unha cousa que estaba enrolada' > 'crecer ou facer crecer en magnitude ou capacidade', 'incrementar a capacidade económica' < cast. *desarrollar* ou portugués *desenvolver*, ou ambos combinados); o significante habilitado pode ser un vocábulo propio (*escolma*) ou ben é un vocábulo importado doutra lingua (*paradiso* en Otero, tomado do italiano).

A resposta a unha situación coma a do galego, en que a modernización e a autenticación presentan esixencias en parte contradictorias, consistiu na posta en xogo da estratexia *diferencialista*, isto é, o *enxebriemento*, que toma como fonte principal de recursos os propios da lingua. O diferencialismo opera, en esquema, cos seguintes procedementos:

1) Canto á fabricación de palabras a partir de significantes preexistentes, procúrase aplicar procedementos distintos aos que aplica co castelán (*-mento* no canto de *-ción*, como en *madurecemento*, *preparo* fronte a *preparativo*), incluso tornando productivos sufixos que deixaran de selo en períodos da lingua recuados (*-nza* é un bo exemplo, como mostraremos), ou ben aplicar sufixos coincidentes pero sobre bases diferenciais, obtendo polas dúas vías resultados ‘distanciadores’. A fertilización de bases léxicas patrimoniais e diferenciais realízase adoito para evitar a introdución de cultismos ‘aproximantes’. A fabricación produce casos moi notables de proliferación ou creación de ricas familias léxicas: *acougar* / *acougo* [populares] > *desacougar* / *desacougo* > *desacougante* / *desacougador* [creacións cultas]; *artello* [pop.] > *artellar* > *artellamento* // *desartellar* > *desartellamento* [cultas]; *quedo* [pop.] > *inquedo* > *inquedanza* / *inquedar* > *inquedante* [cultas]; *xeito* > *axeitar/se* > *axeitado* [ata aquí chegou o idioma popular] > *desaxeitado* / *inaxeitado* [cultas].

Por parte, hai que ter en conta que os sufixos que se manteñen productivos no idioma actual (por acaso, *-mento* para substantivos, ou *-nte* e *-dor* para adxectivos), están decote ao dispor do usuario para que nun momento dado, conforme ás súas necesidades comunicativas, xere un vocábulo concreto: por acaso, Otero emprega os adxectivos *aquecente* e *esculcador*, non rexistrados previamente, pero calquera falante que atope por primeira vez esas palabras, se coñece o significado das bases respectivas, *aquecer* e *esculcar*, activa mecanicamente o significado derivado, doadamente deducible. Pero, se non que se produce a súa lexicalización, a ocorrencia deses vocábulos quedará como un fenómeno idiosincrático e ocasional. A lexicalización implica unha asociación regular e estable dun significante cun significado, isto é, esixe a adopción da nova voz por máis dun usuario, e o seu emprego máis ou menos reiterado.

2) Canto ao empréstimo, dunha banda recórrese sempre que é posible a significantes preexistentes na propia lingua, que adoito experimentan unha ‘recarga’ semántica, doutra, bótase man de empréstimos externos, pero procedentes de fontes distintas ao castelán. No caso do empréstimo interno, rescátase para o acrolecto voces procedentes de basilectos periféricos, ás veces obslocescentes: arcaísmos, dialectalismos, termos específicos de oficios tradicionais (e adoito periclitados), ou incluso da lingua popular: *xurdio* ‘magnífico, excelente’ é un vocábulo de circulación moi abundante na lingua culta da preguerra e a posguerra que, segundo El, en orixe é un localismo de Ortigueira. Teremos azo de considerar máis exemplos.

A extensión de significado prodúcese por *metáfora*, que normalmente parte dun significado material e conduce a un inmaterial. Tendo en conta o

que antes dixemos sobre as esixencias da intelectualización, a recarga semántica do termo da lingua propia pode implicar unha ampliación de sentido (para crear un termo xenérico ou hiperónimo), unha restricción do mesmo (para crear un termo especializado ou hipónimo), unha simple translación (para dotalo dunha nova acepción ou convertelo nun sinónimo). Por vía de exemplo, Ramón Piñeiro xoga co dobre significado, físico e metafórico, da palabra *camada*, cando fala do “estudo dos restos materiais acochados nos nosos castros baixo *camadas* materiais de terra e baixo *camadas* espiritoais de lendas máxicas”.

Unha metáfora *automatízase* cando xa non é percibida como tal, de xeito que o novo significado fica automaticamente asociado ao correspondente significante; incluso substituíndo a acepción material primitiva ou relegándoa a un segundo plano: cando Piñeiro fala dos ‘*atrancos* con que *bate* o leitor da obra oteriana’, ao lector non se lle suscitan directamente as nocións de ‘obxectos que dificultan o avance ou o movemento’ nin ‘dar un golpe contra un obxecto que se interpón na traxectoria’. É máis, tomado illadamente, o vocábulo *atrancos* fainos pensar tanto nas abstractas *dificultades* coma nos concretos *estorbos*; a acepción derivada practicamente se solapou sobre a acepción primitiva. O caso de *bater* é un pouco diferente, pois se ben o seu uso na acepción metafórica non chama a atención en absoluto, tomada a palabra illadamente a primeira noción para a que remite é de tipo material. Vexamos, por vía de exemplo, unha serie de verbos que pasaron de designar operacións sensibles, en concreto relacionadas coa vista, a referirse a operacións intelectuais, experimentando así unha metaforización que está automatizada na lingua culta actual, e son empregados así por Piñeiro: *albiscar* (o senso orixinario de ‘divisar coa vista’ rexistrado en Lemos, segundo ELA, o translaticio ‘atisbar’, só en Ca), *dexergar* (o senso material ‘ver, percibir con la vista’, xa en Ro, o figurado só en EL), *enxergar* (aparece por primeira vez en Fi, xa coa acepción metafórica; quizais empréstimo do portugués).

O fenómeno de automatización das metáforas é consecuencia do emprego figurado da linguaxe, corrente en calquera nivel da lingua, pero implica que o símil que nun tempo o orixinara pase totalmente inadvertido para o receptor da mensaxe. Constitúe, xa que logo, un fenómeno de lexicalización. Máis adiante volveremos sobre isto. Vexamos arestora un exemplo máis, que nos permitirá ir afondando nos matices do proceso de metaforización. O mesmo Piñeiro está utilizando unha linguaxe figurada, xogando cos dous tipos de metáfora, no parágrafo seguinte:

Por embaixo da *códea* que a sucesión das modas literarias foi formando, sin dúbida *latexaban* tendencias xenuínas, fondas, que *xermolaron* a penas feita a primeira *decrúa*.

Parece claro que *códea* e *decrúa* teñen un uso figurado no texto que é puramente ocasional, e que resulta evidente para o receptor do texto, mentres que *latexar* e *xermolar* tamén presentan aquí un uso figurado, pero xa non nos parece ocasional no texto ou idiosincrático do autor. Se tivésemos que definir cada unha destas dúas palabras illadamente, introduciríamos unha acepción 'figurada' delas, recollendo o significado desprazado. A metáfora aquí non está totalmente automatizada, pero atópase en vías de automatización.

3) O diferencialismo pode xogar tamén co estatus, a distribución ou a frecuencia de formas. Destarte, promociónase o uso de paronomasias co castelán, de uso restrinxido ou obsolecente neste idioma: *comentario* é preterido fronte a *comento*, pois, aínda que ambas son paronomásticas, a segunda ten un uso restrinxido no idioma teito; algo semellante acontece con *crecer* e *medrar* (de contado volveremos sobre isto). Aquí debemos introducir dous termos especiais: vocábulo 'aproximante' ou coincidente fronte a vocábulo 'distanciador' ou diferencial. Co primeiro termo designamos as paronomasias, isto é, as palabras que teñen un cognato formalmente idéntico ou moi similar en castelán, doadamente recoñecible e comunmente coñecido, sendo ou ben patrimoniais e por tanto galegas de orixe (como *mesa* ou *casa*), ou ben neoloxismos procedentes do 'fondo de léxico culto transnacional' e por tanto, cando menos virtualmente, galegas de adopción (latinismos e outros cultismos).

En ocasións, existen xa no idioma series de sinónimos ou palabras afíns, das que un ou varios membros son distanciadores e outro ou outros son aproximantes: *lembrar* fronte a *recordar* ou *acordarse*; *lembranza* fronte a *recordo*. Noutros casos, habilítase ou créase un sinónimo mediante algún dos procedementos coñecidos por mor de evitar o emprego exclusivo dun vocábulo aproximante, ben estea este xa introducido na lingua, ben sexa un neoloxismo potencial: habilítanse *acadar* e *conquerir* para evitar *alcanzar* e *conseguir*; créase o neoloxismo *inesquecente* coa intención de obviar outro neoloxismo, *inesquecible* (cfr. portugués *inesquecível*), etc.

Tanto nun caso coma noutro, por vía da regra o galego común falado, pressionado polo castelán, tende a primar o uso das voces comúns ou 'aproximantes', mentres que o galego culto, por afán diferencialista, tende a promover as voces 'distanciadoras', outorgándolles a estas un uso máis frecuente e un rango máis amplo de estilos do que a aquelas. Para referirnos a este tipo de situacións, falaremos de sinónimos 'expansivos' (os promovidos e favorecidos polo uso, no caso que estamos a estudar, culto) e sinónimos 'recesivos' (os preteridos, marxinados ou evitados). Un exemplo paradigmático témolo na comparanza de frecuencias e distribucións de *medrar* e *crecer* en

galego e castelán: no idioma teito, o primeiro ten un uso moi reducido, e un abano estilístico limitado, presentando *crecer* unha frecuencia absoluta moi superior e uha distribución estilística moito máis ampla; en galego acontece xustamente o contrario. Non importa que orixinarmente *medrar* constituía un castelanismo, que, aínda que antigo, foi introducido no galego en data posterior ao latinismo *crecer*; o determinante é que arestora o emprego daquel é sentido como distanciador e o deste como aproximante. Que o portugués culto non se viu (cando menos nos tres últimos séculos) afectado (ou tan afectado coma o galego) pola presión do castelán móstrao o feito de que coincide co castelán neste coma noutros puntos, mostrando en xeral unha similar preferencia polos cultismos e os empréstimos, mentres o galego culto privilexia claramente a revitalización do fondo patrimonial.

4) Volvamos agora ao proceso de depuración. Xa sinalamos antes que a preferencia que o galego culto manifesta cara á sinonimia distanciadora constitúe o correlato inverso da tendencia cara á sinonimia aproximadora que se evidencia no galego popular. Pero hai algo máis: os cultivadores do idioma podían constatar como no proceso de asimilación lingüística moitas voces galegas tradicionais, de preferencia as máis distintas ás equivalentes castelás, sufrían a competencia destas, ata chegaren en moitos casos a ser substituídas por elas. Durante ese proceso, aparecen pares de falsos sinónimos do tipo *vasoira / escoba*, ou *chan / suelo*, onde o vocábulo castelán é o membro 'dominante' ou expansivo, e o galego o 'recesivo'. Por parte, conforme avanzou o estudio e o cultivo do idioma, foi estendéndose a consciencia de que moitas palabras castelás totalmente introducidas e correntes tiñan substituído as correspondentes galegas, que caeran en completo desuso, e isto impuña unha tarefa de depuración do idioma popular falado tal como chegara ata eles. A consecuencia disto foi a extensión da suspicacia fronte toda paronomasia galego / castelán: cada un deste tipo de vocábulos de simplemente *similar* (ao castelán) pasou a ser sentido como ameazadoramente *aproximante*, cando non directamente condenado como un castelanismo vitando. Dado que as paronomasias galego / castelán son abundantísimas, e moitas constitúen voces usuais ou moi correntes, a caza e eliminación destes sospeitos de castelanismo obrigou a un ímprobo e imaxinativo esforzo na procura ou fabricación de moreas de voces distanciadoras, voces que, seguramente, a maioría dos cultivadores do idioma vían simplemente como 'enxebres': o *diferente* trocouse en distintivo ou *distanciador*.

De aí nace tamén unha modalidade específica de manipulación distanciadora da sinonimia, que non atinxe, como acabamos de sinalar, aos sinónimos estrictos e reais, mais implica a 'fabricación' da propia sinonimia. Isto retrotraémos ao dito antes acerca da extensión de significado e do calco se-

mántico, xa que palabras de semántica afín a paronomasias, pero cun campo de significación máis reducido ca estas, son habilitadas como sinónimos delas: *verba* ('facundia, locuacidade' no galego ordinario), vocábulo distanciador, tórnase sinónimo, incluso sinónimo expansivo, de *palabra*, voz aproximante. Non importa que a segunda sexa unha forma tradicional e xenuína, atestada desde os documentos máis antigos do idioma, tampouco é relevante que a primeira teña circulación, aínda que limitada, en castelán. Tanto unha cousa coma a outra son ignoradas (consciente ou inconscientemente), *verba* é percibida como enxebre e distanciadora, e *palabra* como intrusa ou, como pouco, aproximante; coñécese o significado etimolóxico (en latín) da primeira, e en todo caso é obvia a afinidade semántica coa segunda. Otero Pedrayo é especialmente gustante da 'figura etimolóxica', a metáfora que apunta ao significado orixinal e esquecido da palabra.

Tampouco é raro que nestes procesos xogue un papel importante a paronimia, isto é, a semellanza formal entre palabras diferentes: moi probablemente a promoción de *acadar* a sinónimo de *alcanzar* se apoie na paronimia, e con máis razón podemos aducir o caso de *conquerir* como sinónimo de *conseguir*. Por unha ou outra vía, aparecen o que denominaremos 'pseudosinónimos'. Evidentemente, o feito de que un caso concreto de extensión semántica se considere acaído ou pola contra inaxeitado é o resultado dun xuízo convencional, e por veces é difícil dexergar os motivos que explican o éxito ou fracaso dunha ou outra tentativa concreta.

## 6. A PROSA FICCIONAL. A EXUBERANCIA ESTETIZANTE DE OTERO PEDRAYO

Ofreceremos a seguir os resultados da análise da obra *A romaría de Xelmírez* (1934), que coidamos representativa da narrativa do autor, e por tanto do contributo deste á elaboración do galego literario. Imos tentar mostrar a exuberancia da creación léxica de Otero Pedrayo exemplificando os seus procedementos e resultados mediante o emprego de catros distintos tipos de estratexias: fabricación mediante derivación, exploración do léxico patrimonial, calco semántico e escollas léxicas diferenciais, coa creación de pseudosinónimos. Veremos que en tódolos casos se evidencia unha acusada tendencia cara ao diferencialismo, e mostraremos que moitas das formas aboadas non aparecen nos dicionarios, o cal é indicio (non sempre seguro, téñase en conta) de que son invencións persoais do autor, as máis das veces destinadas a gozar de escasa fortuna no galego escrito.

### 6.1. Derivados por sufixación

Este é un dos recursos preferidos polo noso autor, especialmente para crear substantivos e adxectivos, para o cal bota man adoito de morfemas ‘distanciadores’, que lle dan unha fasquía moi enxebre (ás veces case exótica) á súa lingua. Indicamos entre parénteses os dicionarios que aboan cada forma, recollendo se aquece algunhas indicacións que estes ofrecen. No caso de que non apareza ningunha referencia aos dicionarios entre parénteses, é que non se rexistran nestes.

#### 6.1.1. Substantivos

- *-anza*

*adicanza* (Fi, Ca), *aprobanza*, *comparanza* (Cu e Va ‘ant.’, Fi, Ca, El, ‘comparación’, en portugués é popularismo), *fartanza*, *figuranza* (Cu, Va ‘ant.’, Ca, El ‘semellanza, comparanza’), *inquedanza* (Fi, Ca, El), *larganza* (Ca ‘extensión’, ‘esplendidez’; EA ‘extensión dunha propiedade’, documentado en Láncara), *legumanza* (Ca ‘legumbres en general’), *misturanza* (Ca ‘mezcla’), *probanza* (El ‘averiguación jurídica’), *seguranza* (Pi, Va, Fi, Ca, El), *sinñificanza* (Va, El, ‘significación, importancia dunha cousa’).

O sufixo *-anza* permitiu, en períodos anteriores da lingua (a finais da Idade Media deixara de ser productivo), crear substantivos a partir de verbos (*legumanza* constitúe unha excepción máis ben insólita; aínda que ao seu carón hai que pór *inquedanza* e *larganza*), que habitualmente expresan ‘a acción de’. Otero non só tenta revitalizar formas obsolescentes, mais tornar de novo productivo o sufixo, aínda que diluíndo a noción que orixinariamente vehiculizaba. Como se ve, *comparanza*, *figuranza*, *seguranza* e *sinñificanza* están rexistrados en dicionarios anteriores ao noso autor, no caso das dúas primeiras con indicación de que se trata de arcaísmos. Doutra banda, *adicanza*, *inquedanza*, *larganza*, *legumanza* aparecen só nos dicionarios compilados a partir da época ‘Nós’, o cal, polo menos nos dous primeiros casos, pode indicar que son creacións dese período.

*Inquedanza* ofrece un exemplo interesante de proliferación dunha familia léxica. A base é, obviamente, o adxectivo *quedo*, que existe en castelán pero relegado ao uso literario (a aínda aí é pouco frecuente), arrecunchado polo cultismo *quieto*, que pasou a ter un emprego xeral e frecuente. O latinismo *quieto* (tamén introducido en portugués), foi sentido polos cultivadores do galego como castelanismo ou en todo caso como unha forma aproximante ao castelán, que viría substituír un vocábulo enxebre como *quedo* (rexistrado abundantemente na lexicografía desde Ro). A partir deste creou-

se o seu antónimo *inquedo*, e a seguir, desde este último, o substantivo abstracto *inquedanza* (ambos desde Fi, o cal pode indicar a súa aparición nos primeiros anos vinte). O verbo *inquedar*, que teoricamente debiera mediar entre *inquedo* e *inquedanza*, curiosamente, apareceu máis tarde (só en El) ca este, e deu lugar ao adxectivo *inquedante* (El). Xa que logo, temos aquí un bo exemplo das vías que o galego tentou para evitar cultismos ‘aproximantes’, e como isto levou a que a nosa lingua culta tenda, por vía da regra, a ofrecer unha fasquía menos latinizada do que o castelán ou o portugués. Un caso en certo xeito análogo é o de *vencello*, que analizamos máis abaixo; véxase § 7.1.2.

*Probanza* está rexistrado no galego medieval como ‘tribulación’; se nos guiamos de El, é un termo técnico da lingua xudicial (como tal o recolle María Moliner para o castelán), pero o noso autor emprégao nun senso xeral. Unicamente carecen de rexistro *aprobanza* e *fartanza*, que poden ser creacións de Otero. En case tódolos casos se trata, como é obvio, de procurar alternativas ‘distanciadoras’ a derivados ‘aproximantes’ como *aprobación*, *comparación*, *proba* ou *seguridade*. Albiscamos aquí o procedemento de crear derivados enxebres a partir de bases comúns co castelán. *Comparanza* e *seguranza* están destinados a gozar de fortuna no galego culto, aínda que hoxe sofren a competencia dos seus sinónimos ‘aproximantes’.

- *-mento*

*decrebamento* (El, Ca, ‘decrepitud’; *decrebado* ‘decrépito’, en El; *decrebar* só en Carré ‘minguar’), *deixamento* (El), *demudamento*, *rachamento*, *renchemento*, *renunzamento*, *sofincamento* (véxase máis abaixo § 6.3), *vencemento* (Va, El, ‘acto de ser vencido’; pero Otero úsao por ‘victoria’).

O sufixo *-mento*, que permite crear substantivos que denotan procesos a partir de bases verbais, é un dos preferidos polo autor, quen o emprega, como se pode ver, con grande liberdade, en especial para fertilizar bases ‘diferenciais’ (*decrebamento*, *rachamento*, *renchemento*, *sofincamento*) ou ben para crear derivados distanciadores a partir de bases non diferenciais (*deixamento*, *demudamento*, *renunzamento*, *vencemento*), nalgún caso, para evitar coincidir co castelán (*dejación*, *renuncia*, *victoria*). Cinco dos oito exemplos do noso autor están ausentes dos dicionarios, e dos tres restantes só un aparece nun dicionario anterior a el (*vencemento*).

- *-dade*

*danzalidade*, *gafedade*, *gulosidade*.

Todas tres parecen creación do autor. *Danzalidade* vén derivada dun adxectivo *danzal* que semella variante idiosincrática de *lanzal*, quizais creada por cruzamento con *danza*.

- *-eza*

*braveza* (común), *cativeza* (Ac, Cal, El), *ceibeza* (Ca), *donceleza*, *ebrieza*, *enxoiteza* (El 'estado ou cualidade de *enxoito*, que carece de humedade'), *esgrevieza* (El 'cualidade de *esgrevio*'), *feleza*, *homildeza*, *honradeza*, *loireza*, *locideza*, *madureza* (Va 'ant.', Ca, El), *palideza*, *redondeza*, *sinxeleza* (Ca, El), *solidez*, *timidez*...

Como se ve, en moitos casos o recurso ao sufixo *-eza* permitiu crear substantivos (a partir de adxectivos) diferenciais co castelán, que presenta os cognatos con *-ez* (caso de *donceleza*, *honradeza*, *locideza*, *madureza*, *palidez*, *redondeza*, *solidez*, *timidez*) ou en *-dad* (*ebrieza*, *homildeza*). Noutros casos, simplemente permite fertilizar adxectivos enxebres que carecían do correspondente substantivo abstracto, denotador da cualidade correspondente (*ceibeza*, *enxoiteza*, *esgrevieza*, *loireza*, *sinxeleza*). Un caso insólito é o de *feleza*, a partir do substantivo *fel*.

- *-ura*

*foscuro*.

Derivado absolutamente orixinal, non recollido nos dicionarios, a partir do adxectivo diferencial *fosco*.

### 6.1.2. Adxectivos

- *-doiro*

*chamadoiro*, *crecedoiro*, *demarcadoiro*, *faladoiro*, *lembradoiro*, *parladoiro*, *rachadoiro*, *saludadoiro*, *tentadoiro*, *tremadoiro*, *vibradoiro*, *xerminadoiro*, *xuntadoiro*.

Como é sabido, Otero empregou a oito o sufixo *-doiro*, que habitualmente serve para formar substantivos con noción de localización a partir de bases verbais (*mirar* > *miradoiro*, *parolar* > *parladoiro*, *xerminar* > *xerminadoiro*, etc.), dun xeito totalmente persoal, para crear adxectivos axenciais con fasquía enxebre. O procedemento estaba destinado a gozar de escasa fortuna na lingua culta galega, na que así e todo aínda circulan formas como *inmorredoiro* (véxase máis abaixo § 7.1.2 e 7.4).

- *-dor*

*alapeador, desprezador, erguedor, escorrentador, esculcador, estrozador, habitador, madurador, recibidor (adx.), reflexador.*

O sufixo *-dor* tamén foi moi empregado polo autor, aínda que menos ca *-doiro*, para crear adxectivos de base verbal e significado axencial, seguindo neste caso unha pauta corrente na lingua. O carácter persoal das creacións evidénciase no feito de non apareceren nos dicionarios, nin teren circulación na lingua culta actual.

- *-nte*

*albeigante* (Cu, Va, Ac, Fi, Ca recollen *albeigar* ‘blanquear las paredes o el cutis’) / *albeirante* (El, ‘que blanquea’) / *albeixante, alqueirante* (Va, Ac, El), *aquecente, esplendente* (Ca *esplender*), *esprendecente* (Ca *esplandecente*), *flanaxante* (o autor usa *flanear*, do francés *flâner*, quizais a través do portugués *flanar*), *gostante* (Va ‘gustable, perteneciente al gusto, ant. gustoso’; Ca, El ‘que tiene gusto o se complace en algo’), *gurgullante* (Ca, El, *agurgullante*), *inesquecente* (El), *inmorrente* (Va, Ca, El), *lostregante, podente* (Va, Fi, Ca, El ‘pu-diente, rico’), *sabedente*.

Como se ve, este sufixo resultou moi productivo para o noso autor: case tódalas palabras da lista (coa excepción de *alqueirante, gostante, inmorrente* e quizais algunha outra) son invencións persoais del. Por acaso, crea nada menos que tres variantes *albeigante / albeirante / albeixante*, as dúas últimas por paronimia (se a derradeira non é produto dunha gralla), pois só a primeira parte dunha base verbal preexistente. Evidénciase aquí o gusto que o autor experimentaba polo xogo coa variación lingüística con valor puramente estético, non funcional. Tamén nos parece creación oteriana *esplendecente*, quizais resultado dun cruzamento entre *esplendente* (derivado de *esplender*, que existe en castelán) e *resplandecente*. O que parece claro é que con *esprendecente*, sinónima da anterior, se trataba de evitar esta forma ‘aproximante’; analogamente, con *esplendente* procurábase evitar *esplendoroso*. Neste último caso vemos como se utiliza unha forma coincidente, pero con efecto distanciador, dada a escasa frecuencia de *esplendente* en castelán. *Inesquecente* constitúe un derivado bastante natural de *esquecer*, pero nótese como o autor refuga *inesquecible* (rexistrado en Ca, e cognato do portugués *inesquecível*, creado no século XX), que podería parecer un calco de construción do castelán *olvidar > inolvidable*. Canto a *podente*, ofrece un exemplo característico de ampliación de significado para recubrir o do cultismo ‘potente’, forma desbotada por coincidir co castelán. Algo similar acontece con *imperante*, que o noso autor emprega como substantivo (por iso non fi-

gura na lista anterior) como substituto de *emperador*. Por suposto, boa parte destas fabricacións non ‘prenderon’ no galego culto, e quedaron como peculiares de Otero Pedrayo.

- *-ento*

*angurento* (El), *lamiguento* (Ca), *lentuemento* (Ca, El), *musguento*, *tenebrento*.

Como parece deducirse do testemuño dos dicionarios, todos estes adxectivos son construcións do autor. Os que teñen base léxica coincidente co castelán, foron construídos mediante sufixo distanciador, preferido a *-oso*, que produciría formas coincidentes: *angurioso*, *musgoso*, *tenebroso*.

- *-oso*

*areloso* (Ca), *arneiroso*, *bruidoso*, *degaroso* (El), *homildoso* (Pi, Va, El), *lamigoso*, *sombroso* (El), *tremoroso*.

Como parece deducirse do testemuño dos dicionarios, todos estes adxectivos, agás *homildoso*, son construcións do autor. *Areloso* evita *arelante* (que se aproxima ao castelán *anbelante*; sobre este véxase abaixo § 7.1.2); a semellanza con *ansioso* preocupa menos, pois este soa máis distinto a *areloso* do que *anbelante* a *arelante*. *Bruidoso* deriva de *bruído* (orixinarimente derivado de *bruar* pero trocado por paronomasia en pseudo-sinónimo de *ruído*) por calco de construción *ruído* > *ruidoso*.

- *-ado*

*acaracochado* (El), *aluarado* (Ca, El), *asocalcado* (Ca *socalcado*), *embrancuzado* (Ca, El *esbrancuxado*), *esparavanado* (Pi), *orcelado* (Ca).

Excepto o caso de *esparavanado*, que xa documenta Pintos, os demais adxectivos poden ser ou ben creación do autor, ou ben formas oídas de beizos populares por terras da Bocarribeira, pois todas elas resultan de abondo naturais.

- *-ando*

*desagolletando*.

Creación rebuscada, latinizante, tipicamente oteriana, a partir de *desagolletar*.

### 6.1.3. Verbos

En comparanza coa abundancia de creacións de substantivos e adxectivos, a colleita de fabricación verbais é moito máis escasa, aínda que ofrece algún achado sorprendente: *axordar* (só en El ‘abouzar, deixar a un xordo a forza de berros ou ruídos’), *escumexar* (El), *feblecer*, *lediciar*. Algúns forman parte de familias fabricadas enteiramente polo autor: *bruído* > *bruidar*, *bruidoso*; *forte* > *forteza*, *fortecer*, *fortecido*.

Da rápida análise do recurso ao procedemento de fabricación de palabras por medio da derivación podemos extraer algunhas conclusións de interese. En primeiro lugar, vemos que este recurso se utilizou, como anticipamos, fundamentalmente para crear adxectivos e substantivos. É especialmente salientable a abundancia de novos adxectivos, que debe explicarse en clave de xénero e de estilo. En segundo lugar, observamos que Otero non trata só de fabricar voces das que presuntamente carecería a lingua, mais tamén (e quizais principalmente), de crear unha modalidade lingüística acaída na que devorcar a súa prosa, lírica e evocadora, intensamente tinguida de connotacións e sintacticamente asindética, inzada de aposicións (a rareza de verbos vén suplida en moitos casos pola abundancia de demostrativos). A motivación non é tanto pragmática coma estética ou estilística. Pero, sexa como for, o acrolecto galego que quere crear Otero (e aquí remanece a motivación ideolóxica) debe situarse claramente distante do castelán, para o cal hai que forxar (ou recuperar) vocábulos que en moitos casos resultan redundantes, pois non veñen cubrir ‘occos’, mais a convivir con outros previamente en circulación. Ese afán enxebriante é o que explica o curioso xogo diferencialista que o autor opera cos sufixos: constrúe derivados aplicando sufixos non diferenciais a bases diferenciais, ou ben aplicando sufixos distanciadores a bases non diferenciais. Nos dous casos, o resultado é enxebriante. En definitiva, os criterios utilizados para ‘elaborar’ a lingua son de tipo ideolóxico e estético máis ca puramente comunicativo.

### 6.2. Promoción de voces patrimoniais. Os empréstitos

Neste apartado ofreceremos unha rápida revisión do recurso por parte do autor ao empréstito, tanto interno coma externo. O empréstito interno supón a promoción e revitalización de formas patrimoniais, dialectalismos e arcaísmos. Trátase dun dos recursos preferidos polo autor. Obviamente, non podemos asegurar que tódolos casos de revitalización que citamos son debidos ao autor (de feito, algúns estamos certos que non o son), pois nalgunha ocasión este puido adoptar palabras xa revitalizadas por escritores anterior-

res; tampouco pretendemos esgotar a cuestión, pero coidamos que a panorámica de conxunto é ben representativa da contribución de Otero á elaboración do rexistro literario galego. Comezaremos por un repaso de voces patrimoniais rescatadas polo autor.

*Alarbio* (no texto, ‘árabe’, acepción só recollida por Va; moitos dicionarios acólleno con outras acepcións), *animalia* / *alimaria* (Va, Ac, El), *antergo* (Va, Ac, Ca, El só como ‘persoa entrada en anos’; unicamente Fi o recolle como ‘antepasado’, que é como o usa o noso autor; como apoio do cambio semántico non se debe descartar a paronimia con *antigo*), *asoellado* (< *asoeillar* Fi ‘encontrar’, El ‘poner una cosa al aire para que se ventile’, cita Risco), *axote* (relacionado con *axiotaxe?*), *canfurnio* (*canfornio*, Ca ‘armatoste’, El cita Otero, EA ‘objeto disforme’, recollido en Láncara), *castimonia* (Fi, Ca, El, que cita Risco), *cerne* (adx.), *chilrán* (*chirlán* en El, ‘dícese del vino flojo’), *cuchumilla* (A. Otero; *cuchumillada* en El), *decrebar* (Ca), *engorrobello* (Ro, Cu, Ca, ‘arrugado’, El ‘encabijado, desmedrado’), *esgarrafizar* (El), *esmaciado* (que non figura nos dicionarios, aínda que si está o que supomos será o seu parente, *esmacelado*), *esporente*, *esteso* (Fi e El, ‘extenso’) *estrapexar* (Ca, El, EA), *faciana* (‘fachada’, acepción que non figura nos dicionarios, que desde Pi o acollen como ‘rosto’; parece outro caso de paronimia), *fedenchoso*, *laboura*, *maquiar* (Va, Fi, Ca, El, ‘maquilar, cobrar el molinero la maquila’), *namorouzo* (Va, Fi, Ca, El), *petrucio*, *píncaro* (Fi, Ca, El), *preparo*, *tingue*.

Palabras coma as que acabamos de listar tinguen de forza expresiva a lingua literaria oteriana. Varias delas só as temos rexistradas na súa propia obra (*axote*, *esporente*, *fedenchoso*, *preparo*, *tingue*), outras atopábanse recollidas en dicionarios anteriores (*animalia*, *castimonia*, *engorrobello*, *namorouzo*, *píncaro*) pero parte delas eran de uso infrecuente; a maioría das restantes son recollidas en dicionarios posteriores, papeleteadas probablemente en textos oterianos (*canfurnio*, *cuchumilla*, *esgarrafizar*, *estrapexar*). *Maquiar* aparece en Otero cun significado moito máis xeral (e de abondo apartado) do que ofrecen os dicionarios, coma no exemplo seguinte: “fuxía a auga agurgullando, rachando as costas, *maquiando* penedos na tola carreira”.

Capítulo distinto ao anterior constitúeno as variantes dialectais, nalgún caso indistinguibles de vulgarismos, como *abedoeira*, *adeprender*, *alcipreste*, *alcontro*, *andias*, *algairar*, *asina*, *astreverse*, *badelar*, *caír*, *despoixa*, *eirexe* / *irexe*, *malencónico*, *nemigo*, *ouvir*, *pelengrín* / *pelengrino* / *peleriño*, *pensatibre*, *puzo*, *soilo*, *tioupeira*, *treito* (‘teito’), *treiteado*, *tremar*, *trunfo*, *vagamundo*. Entre os arcaísmos cóntanse *cibdade*, *cibdadán*, *entreteer*, *teebras*, *tído* (de onde deriva *tidoar*).

Canto aos portuguesismos, é discutible se debemos consideralos empréstimos externos ou internos. Por vía da regra, coidamos que deben clasificar-

se como empréstimos internos, aínda que sexa dubidoso que isto sexa correcto para tódolos autores, épocas e casos (en particular, estamos a pensar nos portuguesismos suntuarios, que veñen competir ou substituír formas galegas diferenciais, tipo *explodir* por *estourar / estoupar*). Por de par de formas con abundante circulación no galego literario (*afeizoado, aldeia, anxeio, carregar, degrau, descer, herói, ideia, madrastra, marfim, meio, miragre, miraxe, pérola, roita, roteiro, seiva, soberbo, sul*), nalgún caso coincidentes con variantes dialectais propias, aparecen exemplos máis ben insólitos (*camponés, centelear, centeleo, coisa, cónego, defesa, navegar, nubem*), e outros francamente chocantes (*dragao, engrasado* ‘engrazado’, *homem, imaxen, linguaxen, ontem*). Os portuguesismos do segundo e o terceiro tipo adoitan aparecer só ocasionalmente, alternando coas formas correntes do galego, que en tal caso son as máis frecuentes no autor. Como se pode ver, practicamente tódolos portuguesismos son empréstimos suntuarios (quizais a única excepción na lista anterior sexa *miraxe*), isto é, non veñen cubrir ‘ocos’ vocabulares que o galego tivese baleiros, mais compiten con formas galegas preexistentes, case todas elas coincidentes co castelán, e de aí o sentimento da conveniencia de substituílas coas correspondentes ‘distanciadoras’ portuguesas. A intención principal non é, por tanto, a aproximación ao portugués, mais o recurso a este como instrumento ‘disimilador’ verbo do castelán.

O recurso ao galego patrimonial, ao empréstimo interno, é fortemente privilexiado polo autor, o que non significa que renuncie a empréstimos externos distanciadores. Entre os estranxeirismos máis notables, pódense citar o rechamante catalanismo *lluïta*, con *lluïtar e lluïtador*, o italianismo *profil* e os galicismos *donar / doar, manxar* (verbo) e *ordre. Portar e surtir*, que teñen aparencia de galicismo, poden ser dialectalismos. Tamén se detectan latinismos, non doados de distinguir do que podíamos denominar ‘hipercultismos’, nalgún caso (hiper-)adaptados ao galego. En todo caso, coidamos que a maior parte deles proceden máis ben do italiano (e nalgún caso, tamén do portugués): *ariolo* (Va ‘agorero’; lat. *Hariolus*, ‘adiviño, arúspice’); *ariolada* (< *ariolar* Pi, Ac, Fi, Ca, El ‘adivinar’), *baptizar, cauda, crudel, crudelidade, gaudioso, locusta, milite, palude, paradiso, penna, sceario, sorridente, sumidade...*

Claro que os castelanismos (en moitos casos adaptados) tamén son abundantes, pero, a diferenza dos empréstimos externos que acabamos de considerar, case nunca son deliberados, mais aparecen por descoido ou ignorancia do autor. Entre outros podemos sinalar: *alacea, alcón, aletexar, almeas, ánxel, antoxo, arcila, aruñar, aúno, bachiller, baesta, calexón, calivera, campana, cancilleiresco, cancilleiría, cardenal, celda, chanura, compasión, coraza, cupo, duda, encina, encinal, endriago, enebro, ensinar, en-*

*soar / ensonar, ensono* (subst. ‘soño’), *esquila, estrozar* (‘esnaquizar’), *fedebondo, feno, flamenco, frotar* (‘aboiar’), *bazaña, herenza, inxenio, lámpara, linaxe, loma, maniobra, mástil, membrillo, membrilleiro, monaguillo, otorgar, outaneiría* (‘fachenda’), *parexa, patalexar, resbar* (‘esvarar’), *palo* (de navío), *pilar, rapiña, ronda, señal, siéns, silvar* (‘asubiár’), *tallo* (‘talo’), *taxo* (‘tallo’), *trinidad, varapao, xencivas, xoiel, xusgar*.

Tamén neste caso comprobamos que maiormente se trata de empréstimos suntuarios, substitutorios de formas tradicionais galegas, descoñecidas ou non lembradas polo autor. Quere dicir, son formas que non se senten como castellanismos; de feito, moitas circulan abundantemente no galego falado (incluso adaptadas: *antoxo, aúno, calexón, calivera...*). En todo caso, procúrase amortecer o seu efecto ‘aproximante’ operando nelas adaptacións enxebriantes, o que converte algunhas delas en auténticos híbridos. Son de notar os castellanismos ‘exóticos’, isto é, a importación de palabras pouco empregadas en castelán, como *esplender* ou *endriago*.

### 6.3. Extensión de significado e calco semántico

Entre os numerosos exemplos de calco semántico que se poden detectar no texto que estamos a considerar, algúns dos cales identificables nas voces que levamos comentado, extraemos tres, moi notables e totalmente idiosincráticos.

- *atreboar, atreboado*  
“Entrambas potestades que *atreboaban* o mundo”; “ambiente escuro, quente, *atreboado*”; “procura a salvación no *atreboado* vivir”; “o *atreboado* fuxir do río alpino”.

O único dicionario que recolle estes termos é El:

**atreboado,da** [...] Dícese del tiempo que amenaza tormenta: *Triste, oscura, atreboada, a mañán aparecerá* (Losada, *Soaces d'un vello*).

**atreboarse** [...] Aturbonarse, cubrirse el cielo de nubes densas que amenazan TREBOADA.

Endebén, no noso texto *atreboado* significa máis ben ‘atormentado’, ‘turbulento’. O máis probable é que Otero estendese o campo semántico da palabra *atreboado* (< *trebón*) calcando o modelo do castelán *atormentado* < *atormentar* (que considerou derivados de *tormenta*, cando en realidade derivan de *tormento*). Tamén puido xogar un papel a contigüidade semántica e a paronimia de *atreboado* con *atribulado*.

- *sofinco* > *sofincar* > *sofincamento*

“O Papado procurará o *sofinco* temporal que o Imperador non lle pode prestar”; “No nome do Zebedeu non pode *sofincare* o brillo orgoloso de unha eirexe cismática”; “Os rexos muros *sofincados* na solidez dos contrafortes”; “en *sofincamento* desta tese”.

As dúas primeiras palabras están rexistradas nos dicionarios, pero non co significado que se mostra nos exemplos: Va, Fi, Ca, El dan *sofíco* como ‘cuña, calza, apoio’; Ca, El recollen o derivado *sofincar*, ‘calzar un moble para que non abanee’. Otero metaforizou o significado para estendelo a un abstracto ‘apoiar’, ‘apoiar’, e creou o substantivo deverbal *sofincamento*.

- *acougar* / *acoubar*, *acougo*

*Acougar* e *acougo* son palabras moi correntes e abundantemente rexistradas nos dicionarios. *Acougar* é definido (Ro, Cu, Va, Ac, Fi, Ca, El) como ‘sosegar, estar quieto, aquietarse, reposar’. Nesa mesma entrada, El informa de que na provincia de Ourense se emprega a variante fonética *acoubar*. Pola súa banda, *acougo* (Va, Ac, Fi, Ca, El) é definido polos dicionarios como ‘sosiego, quietud, tranquilidad’. Os dicionarios máis recentes (Ca, El) recollen unha familia léxica abondo ampla: *acougado* (Ca, El), *acougador* (Ca), *acougante* (Ca, El), *desacougar* (Ca, El), *desacougo* (Ca, El), *desacougado* (Ca, El), *desacougante* (El) -véxase abaixo § 7.1.2-. Na obra que estamos a considerar, aparecen *acougador*, *desacougo* e *desacougado*, ademais dunha locución preposicional *ao acougo de*, non aboada nos dicionarios, e de semántica en principio chocante. Canto a *acoubar*, só Ca o ofrece como entrada independente (non variante de *acougar*), para a que dá o significado de ‘ocultar, esconder; cobijar, albergar’, que o aproxima á familia de *acubillar*. De feito, El rexistra a variante *acoubillar*, remitindo para *acubillar*.

Feitas as observacións anteriores, pasemos agora a ver como usa o noso autor as palabras que nos interesan.

#### (1) *acougar* / *acoubar*

**1** intr. *acougar* ‘descansar, remansar en’ (“Ao socegar o río, e *acougar* no S. Bartolomeu de Tui”); *acoubar* / *acougar* ‘agocharse, refuxiarse en’ (“sei esculcar o que *acouba* tras o espello mintirán das facianas”; “soupo logo aonde *acougaba* Margarida”); *acoubar* ‘residir, permanecer en’ (“como si a santidá non *acoubara* nas cortes”); *acougar* ‘protexerse de (i)’ (“As nosas casas *acougan* sempre das pechas arboredas”).

**2** trans. *acougar* / *acoubar* ‘albergar, agochar’ (“moitos *acoubaban* no peito a mordedela dunha traxedia de amor”; “Ista ribeira *acouga* tamén o pecado ani-

ñado na mesta follax”); *acougar* ‘cubrir, protexer’ (“Inzada de mestos acios a parreira *acougaba* a porta”).

**3** pron. *acoubarse* ‘albergarse, recollerse en’ (“o troveiro aínda vagou por as ruas denantes de *se acoubar* no aloxamento do séquito do Bispo”).

Dos exemplos anteriores dedúcese claramente que o noso autor fundiu as dúas palabras (*acougar* ‘repousar’ e *acoubar* ‘refuxiarse’), probablemente por culpa da variante fonética *acoubar* (de *acougar*), e transcategorizou o novo verbo, que era intransitivo, empregándoo ademais como transitivo e pronominal, e ramificando sorprendentemente o seu campo semántico. De aí o sentido que lle dá a *acougado* / *acoubado*:

(2) *acougado* / *acoubado*

“os curtos xardíns *acougados* por a follax das parreiras”; “noite *acoubada* nos vales sombrizos”.

A extensión semántica afecta tamén ao substantivo:

(3) *acougo*

**1** ‘tranquilidade, calma’ (“Dinantes da esgrevieza dos montes aquece este *acougo*”). **2** ‘retiro, descanso’ (“Era doce o *acougo* de Cluny mais chamaba o camiño”). **3** ‘refuxio, acubillo’ (“Non querían ser pillados pola chuvia no êrmo sen *acougo*”).

E de aí tamén a sorprendente locución que crea Otero:

(4) *ao acougo de*

“comíase no curro, nas grandes mesas dolménicas de laxes apenas labradas, *ô acougo dun pendello de ponlas de carballo*”; “às veces *ao acougo dunha sebe pensaba no Apóstolo*”.

6.4. *Escollas léxicas diferenciais. Pseudo-sinónimos, sinónimos expansivos e recesivos*

O radical enxebriismo oteriano lévao a unha evitación meticulosa das paronomasias castelán-galego, o que, sobre todo no caso das palabras de uso moi frecuente e campo semántico moi amplo, o obriga en moitos casos a estender o campo semántico de hipónimos ou sinónimos parciais. Así, algunhas palabras tan correntes coma *conseguir*, *escoller*, *parecer*, *romper*, *separar*, *subir* ou *ver* presentan unha frecuencia de aparición baixísima no seu idio-

lecto literario, ou incluso desaparecen. *Conseguir* é substituído sistematicamente polo parónimo *conquerir* (que tamén despraza o seu sinónimo moderno *conquistar*; véxase o noso traballo sobre Castelao, Monteagudo 2000), un arcaísmo que ve ampliado enormemente o seu campo semántico; o mesmo acontece con *subir*, substituído polo hipónimo *rubir*, a partir do cal se crea o substantivo derivado *rubida*, que suplantarán a *subida*; *romper*, substituído polo hipónimo *rachar*, e *separar/se*, desprazado polos sinónimos *afastar/se* e *alonxar/se*, fabricado este último por calco de construción do castelán *alejar/se*. Por vía do exemplo:

- *escoller, escolla / escolmar, escolma*  
“De todos eles, o Imperante *escolmaba* o de Aquisgram”; “sinxela *escolma* entre o Envaxeo e o mundo”.
- *romper / rachar*  
“Grandes escudos de pel negra, engurrada, fedenchosa, que nin *rachaban* as espadas nin crebaban as mazas”; “na escuridade pecha, apenas *rachada* pola luz dubidosa das antorchas” [sentido material]; “na escuridade brillaban as armas, *rachaban* as queixas dos feridos” [sentido metafórico]; “o arcebispo, *rachando* a santa tradición da eirexe ambrosiana...” [sentido inmaterial].
- *crebar / romper, apagar, interromper*  
“*crebaba* o desasosego”; “*crebando* a sede”; “para lle non *crebar* a tarefa da xornaleira correspondencia”.

Nos exemplos obsérvase a ampliación do campo semántico de *crebar*, en principio un hipónimo de *romper*.

- *parecer / figurar*  
“Entre eles *figuraba* Mestre Estevo de Fougères”; “Ficoulle da Galiza a lembranza dunha desas terras que o solpor *figura* na lonxanía do mar”; “Graves, penitentes, algúns velliños *figuraban* os fillos mesmos de San Pedro de Mezonzo”; “As chamas do roxo serán abafante *figuraban* no río flavas cabeleiras desafiadas”; “Os cristiáns vellos aínda *figuraban* asentar en terreo reconquerido de pouco”; “Unha sombra *figurou* botar tebras e ata houbo un arrepiño nos nenos”; “a corrente do Arar non figuraba decorrer en ningún senso”.

Coidamos que na serie de exemplos anteriores se pode apreciar o esvaramento semántico de *figurar*, desde as súas acepcións propias, non compartilladas con *parecer* (‘formar parte dun determinado conxunto, contarse nun grupo de cousas ou persoas’, ‘maxinar’) a outras máis próximas a este

(terceiro e cuarto exemplos: ‘facer ou adoptar a figura dunha cousa’), ata as que corresponden propiamente ao segundo, e non ao primeiro (dous últimos exemplos). O uso como (pseudo-)sinónimo de *parecer* fai, naturalmente, que a frecuencia de *figurar* sexa moi elevada no texto. Non ofrecemos exemplos de *semellar*, que tamén aparece con moita frecuencia, pois este é sinónimo case perfecto de *parecer*.

- *ver / mirar*

“¿Onde *mirei* eu estes ollos?”; “Chegoulle un recado da torre e aló foi, percurando non sere *mirado*”; “Destemida como non teño *mirado* outra muller”; “Eu *miro* en ti, meu fillo, a xenerosa determinación venturosa por a espada e por a troba”; “E si esculcaran no meu corazón *mirarían* que soilo me aconsella o amor de Sant-Iago”; “Ela foi virxe e Deus non quixo *mirala* no pecado”; “*Mirábase* Xelmírez cativo e pecador diante a mácia figura lumiosa”.

Na serie de exemplos compróbase o emprego de *mirar* nunha ampla serie de acepcións que corresponden a *ver*, desde as materiais de ‘percibir coa vista’ ata as figuradas de ‘coñecer’, ‘advertir’, ‘decatarse’ e ‘contemplar’. Como é sabido, este emprego de *mirar* apóiase no uso dialectal do sur da provincia de Pontevedra. Unha extensión semántica un pouco menor adquire na obra oteriana *ollar*, forma que ten notable vitalidade na tradición literaria, e quizais importada do portugués. Por vía do exemplo:

- *ver, mirar / ollar*

“Os castelos *ollábanse* de lonxe”; “Xelmírez, con poucos homes, *ollaba*, indiferente, a pelexa”; “*Ollade* a Toscana”; “*Ollando* para o chan descubriu un anel”; “*Ollaba* o camiño de Roma como outra galaxia ao revés e a rentes do chan”; “–Ánimo, meus irmáns! Deus conosco! ¿Non *mirades* a súa man de pai descendendo do ceo para nos amparar e guiar? O coengo *ollaba* a man de luz...”.

O noso autor chega tamén a aproximar ao campo semántico de *ver* e *mirar* os verbos *fitar* (‘mirar con fixeza e detemento’) e *afitar* (‘apuntar cunha arma’). Este deslizamento pode comprobarse polos exemplos que damos a seguir:

- *ver, mirar / fitar-afitar*

“Xohán de Isorna *fitábao* con interese”; “foi *afitando* un a un a todos da tertulia”; “*fitaba* para el como desexando falarlle”; “–Non é bo chegar aquí pola noite, dicía o monxe, *fitando* un clareiro recostado ao pé dun penedo”; “algún fixo un ademán de lle *afitar* co arco”; “falaban pouco, e a penas *afitaban* xentes e lugares, co anxeio de antinxir as portas de Letrán”.

A xeito de conclusión, esta rápida panorámica das características do galego literario oteriano, coidamos que confirma en boa parte as nosas anteriores consideracións. As tarefas principais que o autor realizou foron as de *depuración* e *acarrexo* de materiais, unha purificación excesiva guiada por un criterio ultradiferencialista, e un acopio de recursos, un pouco indiscriminado e abondo desordenado. Indubidablemente arrequeitou a lingua literaria, sobre todo na medida en que a dotou de abundancia de formas, moitas delas redundantes do punto de vista funcional, pero cargadas de suxestións estéticas e tinguidas de connotacións ideolóxicas. A fonte principal de arrequeitamento foi, como se viu, o propio fondo patrimonial do galego (o popular, e en menor medida, o literario e o medieval), que o autor tende a manipular e recrear (máis ca a reproducir fielmente), aínda que Otero tamén se esforzou por superar a interposición do castelán, acudindo a fontes externas, en particular o portugués, sen esquecer o italiano, que ten un papel modesto pero inesperadamente importante. A finalidade principal foi, pois, a de elaborar unha lingua autenticada, atendendo máis a criterios ideolóxicos e valores expresivos do que aos propiamente comunicativos. En rigor, aínda que non faltan exemplos de *modernización* e *intelectualización* do vocabulario, o esforzo centrouse máis ben na súa *recreación estética e ideolóxica*. O balance conxunto é xurdio desde o punto de vista da lingua literaria, aínda que abundan as solucións forzadas, as arbitrariedades e os excesos. A final, os achados de Otero resultaron pouco aproveitables para o idioma culto non literario, e mesmo non foron especialmente fértiles no terreo literario.

## 7. O ENSAIO. INTELECTUALIZACIÓN DO LÉXICO EN *OLLADAS NO FUTURO*

Tomamos a colección de textos *Olladas no futuro* como mostra da prosa culta da posguerra, daquela etapa insolitamente brillante (dadas as circunstancias) do ensaísmo galego que protagonizou a 'xeración Galaxia'. Antes de entrar na análise do texto, convén lembrar que entre a narrativa oteriana de preguerra e estoutro momento da nosa lingua aparece unha obra maxistral que sinalou circiamente o vieiro que debía seguir o galego culto: referímonos, claro está, a *Sempre en Galiza* (1944) e en xeral ao ensaísmo castelaiano. Sen intención de minguar os moitos méritos de Piñeiro como cultivador do idioma, coidamos que non se pode entender o labor deste se non se ten en conta o precedente de Castelao. Imos explorar os recursos postos en xogo por Piñeiro, tamén co obxectivo de crear un idioma a un tempo moderno e autenticado, en tres aspectos: a derivación, o empréstimo interno e preferencias léxicas. Poromos atención particular en analizar os casos de calco (de construción ou semántica) e mailos procesos de intelectualización do vocabulario.

### 7.1. Derivación e innovación semántica

Outra volta máis, neste texto o máis salientable é a creación de adxectivos e substantivos, aínda que sen a exuberancia que caracterizaba a Otero Pedrayo e cun resultado máis equilibrado no que atinxe á produción duns e outros, fronte ao desequilibrio a prol dos adxectivos en Otero. Moitos dos exemplos que mostraremos non son, de feito, creación do noso autor (rastréxanse como mínimo no propio Otero ou en Castelao), pero secomasí permitirannos mostrar ata que punto están introducidos e consolidados (quer dicir, normalizados canto ao uso) na lingua culta. O cotexo cos dicionarios servirá para mostrar a relativa novidade dos casos apuntados, e o seu nivel de recoñecemento na lexicografía.

#### 7.1.1. Substantivos en *-nza*

*avoenza* (Ac, arcaísmo), *comparanza*, *comprobanza* (El), *estimanza* (Ro, Cu, Va, Fi, Ca), *inqedanza* (véxase arriba § 6.1.1), *seguranza* (véxase arriba § 6.1.1), *xuntanza* (Fi, Ca, El).

Como vemos, tamén Piñeiro mostra certa predilección polos substantivos ‘diferenciais’ en *-nza*, aínda que non tan acentuada coma a que mostrara Otero Pedrayo (once exemplos neste autor fronte a sete daquel). Esa preferencia leva a recuperar algún arcaísmo, como acontecía no de Trasalba (*comparanza*, *figuranza*), ao que o de Láncara engade *avoenza*, e a revitalizar formas obsolescentes como *estimanza* e *seguranza* (esta probablemente apoiada pola súa frecuencia en portugués). Pero o ‘enxebriemento’ da terminación tamén convida a ensaiar novas creacións, como *inqedanza* e *xuntanza* (os dous unicamente rexistrados a partir de Fi, o primeiro xa en Otero, como sabemos), ambas consagradas no uso culto.

#### 7.1.2. Substantivos en *-mento*

*achegamento* (ver abaixo), *arreconchegamento*, *arredamento* (Ac, Ca, El; *arredar/se* desde Ro), *arreguizamento* (Ca; *arreguizo* desde Ac, Fi, Cal, El; *arreguizar/se* só en Ca, El), *atraemento* (só en ELA, documentado na fala co sentido de ‘atractivo’, que ten no texto), *avencellamento* (véxase abaixo), *desenvolvemento* (só El), *esgazamento* (ver abaixo), *esmorecemento* (ver abaixo), *espallamento* (véxase abaixo), *esquecemento* (Va, Fi, El), *exteriorizamento*, *madurecemento*, *quebramento* (Ca), *rexurdimento* (Ca, El), *valemento* (véxase abaixo).

Como se ve, o sufixo *-mento* é moi productivo, máis aínda no noso autor (referíndonos unicamente a derivados ‘diferenciais’) do que en Otero Pedrayo (oito exemplos neste fronte a dezaseis en Piñeiro). Isto é consecuencia da necesidade de empregar substantivos abstractos, imposta polo carácter ‘intelectual’ do texto. Á parte da diferenza canto á produtividade, é de notar que só cinco destes vocábulos está rexistrado nos dicionarios anteriores a Piñeiro, outros cinco están ausentes de todos eles, e cinco figuran só nun dicionario, o cal é indicio da súa recente creación. Dun xeito análogo ao sinalado para o de Trasalba, a maior parte son derivados de bases ‘diferenciais’, mentres que os construídos sobre bases ‘aproximantes’ están aplicados de xeito diferencial, o que permite evitar formas coincidentes: *atraemento* (palabra non creada por Piñeiro, mais si extraída do fondo dialectal) permite evitar *atractivo*, *desenvolvemento* (probablemente apoiado no portugués) substitúe *desenrolo* (calco evidente do castelán), *exteriorizamento*, *madurecemento* e *valemento* (forma obsolescente) esquivan *exteriorización*, *maduración* e *valía/valor*.

- *achegamento / achega < achegar*

“Nesta liña de *achegamento*, a actitude galega será sempre aberta e entusiasta. Mas será *achegamento* desde o galego, non renunciando ao galego”; “un intento inicial de *achegamento* comprensivo á figura e mais á obra de D. Ramón Otero Pedrayo”; unha nova xeración galega da que se poden agardar valiosas *achegas* en todos estes eidos”; “representan as primeiras *achegas* perdurables de creación literaria en prosa galega”.

O verbo *achegar/se* está recollido desde os primeiros dicionarios co sentido físico de ‘aproximar/se, acercar/se, poner/se junto a’. O correspondente substantivo derivado *achegamento*, co mesmo sentido (ou sen indicación clara doutro), aparece en Va, Ac, Ca, El. Pola súa banda, o substantivo deverbal *achega* aparece desde Ro, co significado ‘axuda, socorro, amparo’ (así en Va, Ac, Fi, El); só Ca ofrece unha acepción máis específica ‘aditamento, lo que se añade’. Esta é próxima á que vén exemplificada no texto de Piñeiro, que emprega o vocábulo como sinónimo expansivo de ‘contribución’ (véxase § 7.4). A acepción abstracta de *achegamento* que aparece no segundo exemplo que damos non se rexistra nos dicionarios.

- *avencellamento < (a)vencellar(se) < vencello*

“Os galegos agrúpanse, percuran automaticamente o *vencello* solidario”; “a que *avencella* o ser do home individual co ser da comunidade humana”; “a idea é atinada no que ten de esencial –na afirmación do racionalismo– e quizabes discutible no seu *avencellamento* histórico”.

O substantivo-base *vencello* aparece unicamente con valor material ('lazo con que se atan los mojonos de mies') desde Ro (Pi, Cu, Va), só desde Fi se rexistra o sentido abstracto ('vínculo, ligazón, atadura'), que tamén acolle Ca. O verbo derivado só desde Fi ('vincular, atar, ligar'), Ca só ofrece a acepción material, El non recolle o verbo nesta forma, pero si o pronominal *avencellarse* ('vincularse'). O substantivo deverbais *avencellamento* non se rexistra nos dicionarios. Temos aquí un exemplo de evitación dun cultismo (*vínculo*) e a correspondente serie de derivados (*vincular, vinculación*) que son sentidos como 'aproximantes', polo que se prefire promover e fertilizar un vocábulo patrimonial. Un exemplo similar é o de *quedo*; véxase § 6.1.1.

- *esgazamento* < *esgazar*

"Cada barco de emigrantes que marchaba, estremecía momentaneamente as entrañas da comunidade social coa dor aguda dun *esgazamento*, dunha brusca separación, dunha amputación violenta".

O verbo *esgazar*, rexistrado desde os primeiros dicionarios na súa acepción material (só El acolle un sentido figurado 'causar aflicción'), experimentou metaforización na lingua culta; o substantivo non está rexistrado nos dicionarios.

- *esmorecemento* < *esmorecer*

"Os que reparan no constante *esmorecemento* do galego rural, da cultura oral campesiña, son pesimistas".

O verbo está rexistrado desde os primeiros dicionarios, só con sentido material (Ro 'desfallecer'), e máis tarde adquiriu sentido metafórico (non rexistrado nos dicionarios) na lingua literaria; o substantivo só aparece en El, e unicamente con sentido material.

- *espallamento* < *espallar*

"a estrutura igualmente minifundista dos nosos núcleos de poboación, co seu *espallamento* en lugares e parroquias".

O verbo está rexistrado desde os primeiros dicionarios, só con sentido material (Ro 'esparcir, estender cosas que estaban en montón'), só desde Fi se rexistra a acepción abstracta metaforizada ('propagar, difundir, divulgar') con que aparece no noso texto: "as nosas poesías, *espalladas* por aldeas e vilas, contribuirán dunha maneira enorme ao rexurdimento do noso pobo". No noso texto, o substantivo *espallamento* ten un significado material, pero nunha acepción xa distinta á orixinaria, máis abstracta ca esta. Só con senti-

do material, aparece xa en Pi, e despois en El; Ca acolle o sentido totalmente metaforizado ('difusión'), que non é o do noso exemplo.

- *valemento* < *valer*

"non é o valor estético, nin as calidades obxetivas, nin a rica diversidade da súa obra -aínda sendo todo esto do meirande *valemento*- o que máis atrai".

Substantivo rexistrado desde Va, pero nótese a distribución diferente ao par castelán *valimiento* / *valor*; no galego literario emprégase como sinónimo dominante de *valor*.

### 7.1.3. Outros substantivos

- *baleiro*

Xa recollido como adxectivo no século XIX, pero o único dicionario que o dá como substantivo é Ca. Na lingua culta é sinónimo dominante de *vacío*.

- *sabencia*

É sinónimo distanciador de *sabiduría*, pero esta continúa a ser a palabra máis empregada polo autor (dez ocorrencias fronte a tres da primeira). O vocábulo está rexistrado desde Ro, que o recolle como arcaísmo.

- *enxebreza* < *enxebre*

O adxectivo foi transfigurado na lingua literaria, o substantivo só se rexistra a partir de Ca.

### 7.1.4. Adxectivos

Neste apartado comezaremos por analizar a produtividade dun sufixo concreto, *-ante*, para seguirmos co comentario asistemático dun pequeno mangado de adxectivos.

- *-ante*

*abafante* (véxase máis abaixo), *aloumiñante* (Ca, El; *aloumiñar* desde Ro), *anguriante* (en ningún dicionario; *anguria* desde Fi), *arelante* (El; *arelar* desde Fi; *arela* desde Ac), *arrepicante* (Ca, El; *arrepío* e *arrepiar* desde Ac), *asoballante* (véxase máis abaixo), *engaiolante* (véxase máis abaixo), *imitante* (Ca, El), *inquietante* (Ca, El), *inmorrente* (véxase máis abaixo), *latexante* (Ca, El), *ma-*

*goante* (El; *magoar*, *mágoa* desde Pi), *merecente* (véxase máis abaixo), *raiolante* (El; *raiolar* Ca, El; *raiola* desde Fi), *reloucante* (Ca, El; *reloucar* desde Ro), *runfante* (en ningún dicionario; *runfar* Ca, El).

(1) *abafante* < *abafar* < *bafo*

“loita por un cambio desta situación *abafante*”; “a resposta reivindicativa fronte á actitude *abafante* da poderosa minoría”.

Nótese que o verbo *abafar* tiña un sentido puramente físico na lingua común (rexistrado xa en Ro; e que Ac define como ‘asfixiar, privar a uno de respiración tapándolle las narices y la boca’), un sentido que foi metaforizado na lingua culta. Os dicionarios só recollen o primeiro paso desa metaforización (‘maltratar o injuriar a uno de palabra’), pero non a acepción máis abstracta con que aparece na nosa obra:

“ademais destas tensións que amenazan o corpo e máila alma da Galicia campesiña, popular, maioritaria, hai tamén a esmagadora presión fiscal que a vai *abafando* cada vez máis”; “o mísero labrego, *abafado*, explotado, polos tiráns”.

*Abafante* probablemente constitúe un exemplo de fabricación calcada, a partir do modelo castelán *asfixiar* > *asfixiante* ou *sofocar* > *sofocante*. *Abafante* está rexistrado só por Ca e El, e unicamente na acepción material.

(2) *asoballante* < *asoballar*

“Esta necesidade comunicativa... faise máis aguda, máis *asoballante*, na alma do escritor”; “amenazada de morte pola *asoballante* ofensiva do racionalismo técnico-industrial”.

*Asoballar* xa fora metaforizado na lingua común nun senso inmaterial (pero non tan abstracto coma o que presenta nos exemplos citados), na que de tódolos xeitos non se rexistraba o derivado *asoballante*. Este último aparece rexistrado na lexicografía a partir de Ac, que o aboa cunha cita de B. Losada, *Soaces d’un vello*. Estudiamos esta palabra no noso artigo sobre Castelao (Monteagudo 2000).

(3) *engaiolante* < *engaiolar* < *gaiola*

“como si a paisaxe xeográfica, a facies externa de Galicia ocultase, co seu *engaiolante* atraemento, a sutil paisaxe espiritual”.

*Engaiolar* probablemente é xa unha derivación parasintética da lingua culta (só o rexistramos a partir de Fi, e en Ca e El), o derivado *engaiolante* só se rexistra en Ca, ‘cautivador’ e El.

(4) *inmorrente* < *morrer*

“O héroe primitivo buscaba nos cantos do poeta o eco *inmorrente* da súa gloria”.

*Inmorrente* é derivado parasintético de *morrer*, xa rexistrado por Va (pero posteriormente só acollido por Ca, El). Este e mailo seu sinónimo *inmoredoiro* (que tamén aparece no noso texto, rexistrado unicamente por Fi, Ca) foron privilexiados na lingua culta fronte a *inmortal*, forma aproximante ao castelán.

(5) *merecente* < *merecer*

“estimaron a obra *merecente* de publicación”.

*Merecente* atópase rexistrado xa en Va, e posteriormente en Fi, Ca, El. Na obra non se rexistra o seu sinónimo recesivo *merecedor*, desfavorecido por ser coincidente co castelán.

Un par de observacións se nos ocorren sobre a produtividade do sufixo *-nte* no noso texto. A primeira, dous dos derivados que consideramos non figuran nos dicionarios (*anguriente*, *runfante*), tres só aparecen en El (*arelante*, *magoante*, *raiolante*), a metade deles unicamente se atopan en Ca e El (oito sobre quince), e só os tres restantes están rexistrados en dicionarios anteriores (*asoballante*, *inmorrente* e *merecente*). O exemplo de *arelante* é paradigmático: o vocábulo-base, *arela*, aparece en Ac; o derivado verbal *arelar* no dicionario que lle segue (Fi), o adxectivo *arelante* en El. Non se escapa a obxección xeral que se pode presentar a moitas das nosas observacións, e que xa enunciámos ao comezo do presente artigo, isto é, que o fenómeno pode deberse tanto ou máis ás propias características dos dicionarios (por vía da regra máis completos os recentes ca os anteriores), pero de toda maneira seméllanos sensato albiscar aquí un indicio claro do incremento da creación léxica, lóxica que consideramos o correlativo aumento da produción en lingua galega e a diversificación estilística que esta foi experimentando. A motivación diferencialista que se atopa por baixo da creación ou promoción de moitos destes vocábulos é evidente en exemplos como *asoballante*, *inmorrente* ou *merecente*, entre outros. A segunda observación xorde cando comparamos a lista precedente coa que demos anteriormente para Otero Pedrayo: aparecen aquí adxectivos cun significado marcadamente máis intelectual ca alí, polo mesmo, con maior circulación na lingua culta actual.

- Outros adxectivos derivados

(1) *afervoado* < *afervoar*

“un *afervoado* tributo de veneración á nobre figura idealista e xenerosa”.

A historia desta palabra e a súa familia é moi ilustrativa. O verbo *afervoar* está rexistrado por primeira vez en Va, co significado de ‘producir desazón en todo el cuerpo, inflamar la sangre y hacer sentir como prurito o comezón’, o que xa constitúe un pequeno desprazamento da noción material orixinaria de *ferver* que se atopa na base. Ac engádelle a esa acepción a de ‘producir fiebre o calentura’ e dá como figurado ‘inflamar, comunicar entusiasmo’. Fi xa define, sen indicación de figurado, como ‘excitar, enfervorizar’, igual ca Ca. El define como ‘enfervorizar, infundir fervor’ e ‘enardecer, inspirar entusiasmo’. O adxectivo só aparece a partir de Ac, que se limita a remitir ao verbo; Ca xa lle reserva entrada propia, definíndoo como ‘activo, ardiente, veheemente’, algo similar ao que ofrece El, ‘enfervorizado, fervoroso, ardiente’. No galego literario, o verbo practicamente non se utiliza, pero o adxectivo *afervoado* é sinónimo expansivo de *fervente* e *fervoroso*, *enfervorizado*. Por acaso, no noso texto computamos once ocorrencias do primeiro fronte á ausencia total de calquera dos tres últimos.

(2) *celmoso* < *celme*

“condicionada polo influxo da verde e *celmosa* dozura do Salnés”.

O substantivo, documentado desde Ro, transfigurouse na lingua literaria (a acepción máis abstracta rexistrada só en Ca, El ‘esencia de una cosa’), o adxectivo foi creado na mesma, e só se rexistra a partir de Ca.

(3) *desacougado* < *desacougar* < *desacougo* < *acougo*

O substantivo *desacougo*, que xa vimos empregado por Otero Pedrayo (§ 6.3), foi creado na lingua culta, e a partir del tamén o verbo transitivo *desacougar*, de onde o adxectivo *desacougado*. Probablemente toda a serie constitúe un calco de construción sobre o castelán *sosiego* > *desasosiego* > *desasosegar* > *desasosegado*. Tanto o verbo coma o substantivo *desacougo* só están rexistrados en Ca e El.

(4) *entrambilicado* (só El, probablemente en orixe *entrambilar* ‘andar entrecruzando as pernas, andar aos trompóns’)

(5) *esmagador* < *esmagar* < *maga*

“o home desindividualizado queda sometido á presión *esmagadora* da forza impersonal colectiva”.

O verbo *esmagar* adquiriu o sentido translaticio de ‘oprimir’ (calco semántico a partir do castelán *aplastar*) na lingua culta (só rexistrado nesa acepción en Ca e El). O adxectivo *esmagador* non aparece nos dicionarios considerados.

(6) *gaioleiro* < *gaiola*

“Sábenos contar, cando fala e cando escribe, *gaioleiros* relatos de feitos”.

O derivado, probable creación literaria, e sinónimo de *engaiolante*, só se rexistra a partir de Fi.

(7) *illado* < *illar* < *illa*

O verbo só se rexistra a partir de Ca, o adxectivo unicamente en El. Calco semántico e de construción a partir do castelán *isla* > *aislar* > *aislado*. Referímonos a el no noso traballo sobre Castelao (Monteagudo 2000). O noso autor emprega tamén o portuguesismo (e, a través deste, galicismo) *isolado*.

(8) *inesgotable* < *esgotar*

O adxectivo só se rexistra en Ca. Calco de construción a partir da parátese do castelán *agotar* > *inagotable*.

(9) *sobranceiro* < \**sobrança* (arc.)

Só en Ca e El, probablemente a súa promoción vén apoiada no portugués, pero en todo caso, no galego literario acadou un uso moito máis frecuente do que na lingua veciña. No noso texto, seis ocorrencias de *sobranceiro* fronte a tres de *destacado*. Poderíamos incluílo, pois, no apartado de ‘escollas distanciadoras’ que desenvolvemos máis abaixo.

(10) *valedeiro* < *valer*

“reproche que, neste sentido limitado, é *valedeiro*”.

O adxectivo só se rexistra a partir de Ca. Débese notar a diferente distribución con respecto ao par do castelán *válido* / *valedero*. Promocionado como sinónimo dominante do primeiro: por acaso, o noso autor non emprega *válido*.

En definitiva, nas liñas precedentes repasamos un mangado de exemplos que nos permitiron documentar fenómenos de metaforización, calco de construción, e fabricación de substantivos e adxectivos por medio da derivación. En tódolos casos, trátase de modernizar e fertilizar palabras patrimoniais, ou ben de promover derivados ‘distanciadores’. Os casos son relativamente pouco numerosos (compárese con Otero Pedrayo), pero unha boa parte das fabricacións circulan, en maior ou menor medida, na lingua culta actual.

### 7.2. Promoción de voces patrimoniais e cambio semántico

Neste apartado e no seguinte imos deternos a considerar especificamente o fenómeno da metaforización do significado na obra de Piñeiro, operada en palabras do fondo léxico patrimonial. Para iso tomamos unha mostraxe de vocábulos empregados en sentido metafórico ou figurado. Interesaranos dunha parte ofrecer un escandallo cronolóxico, sinalando a antigüidade rexistrada da respectiva acepción translaticia. A seguir, tentaremos afondar na cuestión da automatización das metáforas, mergullándonos nas orixes do proceso de metaforización, a partir do uso figurado dos vocábulos no texto. Desta maneira, quedará máis claro o alcance e graos do proceso de lexicalización das metáforas. En definitiva, quedará clara a importancia do recurso a formas patrimoniais en textos cultos, e o que isto implica canto á extensión semántica do significado destas.

En primeiro lugar, tomaremos un grupo de vocábulos que presentan claros casos de automatización de metáforas, e tentaremos rexistrar a antigüidade do proceso.

#### (1) Acepcións metafóricas rexistradas xa no século XIX:

- *degaro*  
En Ro e Cu unicamente como ‘castaña’, pero xa en Va ‘desexo vehemente’.
- *esculca*  
Na acepción primaria de ‘espía’ en Cu, pero xa en Va ‘averiguación’.
- *esculcar*  
Con senso metafórico, ‘inquirir, indagar, averiguar’ en Pi; Ca dão como arcaísmo.

## (2) Acepcións metafóricas rexistradas unicamente desde Fi:

• *inxel / enxel*

En Ro ‘más delgado de lo regular’ pero xa en Fi o sentido abstracto de ‘sencillo, inocente’, Ca ‘leve, ligero, de poco peso’ e en El ‘sencillo, ingenuo, fácil de enganar’; na lingua literaria o sentido vai máis ben por outra acepción aínda máis abstracta, ‘puro, simple’, coma neste exemplo do autor: “versos *inxeles*, dispidos, sin máis ahego formal que o mínimo”.

## (3) Acepcións metafóricas rexistradas unicamente en Ca / El:

• *apreixado / apreixar*

Nos dicionarios decimonónicos aparece o verbo só no sentido material, en Ca e El xa aparece o sentido figurado. Un exemplo do noso texto: “A poderosa personalidade total de Otero é difícil de *apreixar* nunha unidade conceitual definitiva”.

• *ateigado / ateigar*

O adxectivo abundantemente rexistrado nos dicionarios, xa desde Ro (‘atestado, bien lleno’, Ca ‘colmado’, El ‘repleto’). O verbo, algo menos, desde Pi (‘atar’; Ac ‘henchir una cosa hueca apretando lo que se mete en ella’). O sentido abstracto só o rexistra El (‘aplícase también a las cosas inmateriales’). No noso autor: “Eu tiña o espírito *ateigado* de lembranzas de América”.

• *cume*

Xeral desde Ro nas acepcións materiais, só Ca e El o dan nas inmateriais: “un escritor chega ao *cume* do seu destino”.

• *espallado*

Xa recollido nos dicionarios do século XIX, pero só El dá a acepción máis abstracta de ‘estendido’.

• *fasquía*

En Va e El só como ‘asco, mal olor’. Unicamente en Ca como ‘aspecto, apariencia’, tal como o usa o noso autor: “amplían e modifican a *fasquía* tradicional da lingua”.

• *folgo(s)*

Xa nos dicionarios decimonónicos co senso de ‘tregua, respiro’, pero só en Ca na acepción de ‘ánimo’.

- *lizgairo*

Nos primeiros dicionarios (Ro, Cu, Va, Fi), rexístrase só en feminino, co significado de ‘muchacha lista, despejada, aguda, pilla’; a restricción de xénero vén confirmada por El, ‘listo, gracioso agudo, aplicado a muchachas jóvenes’. Só Ca recolle a ampliación tanto de sentido coma de xénero: ‘listo, despejado, agudo; ligero, de poco peso’; no noso texto aparece o sentido máis corrente no galego literario, que apunta á noción abstracta de ‘grácil, lixeiro’: “a súa fantasía *lizgaira* tece maravillosas historias”.

- *matinar*

Desde Ro, este verbo rexístrase con senso específico de ‘porfiar, hacer esfuerzos para recordar algo o aprenderlo de memoria’, que é o que recollen Va e Fi. Pi ofrece unha acepción diferente ‘porfiar, formar empeño’, que é a que rexistra Ca. El xa apunta a un campo de significación máis amplo: ‘pensar con empeño y detenidamente una cosa’, ‘cavilar, discurrir con sutileza’, e tamén máis específico, ‘maquinar, formar en el magín una cosa sin más fundamento que la suspicacia o la preocupación, y hacer sobre ella quiméricas conjeturas’. No noso autor aparece con varias das ditas acepcións: “eu iba *matinando* no panorama espiritual da mocidade americana”; “un paísán de alí, dono dunha grande camposa de moitos acres de larganza, *matinou* un negocio: organizar na camposa un festival xuvenil de música”; “si é certo que *matinaba* en reflexar teatralmente a súa visión e vivencia de Galicia, tamén é certo que non o acadou”.

- *mergullado / mergullar(se)*

Tanto o verbo coma o adxectivo deverbais aparecen unicamente en Ca e El (ambos en sentido material ‘sumergir, hundir algo debajo del agua’; as acepcións inmateriais varían, o primeiro ‘caer en confusión’, o segundo ‘meter en lo hondo, en lo más íntimo’), o que delata un probable empréstimo do portugués. O noso autor úsao con frecuencia, só en sentido abstracto, máis xeral do que ofrece El: “camadas populares *mergulladas* na cultura oral”; “imaxinámoste *mergullado* nos traballos do curso universitario”; “a necesidade de se *mergullar* na paisaxe e no ambiente humano da súa terra”.

- *pulo*

Aínda que xa Pi dá a acepción de ‘impulso’, só Ca se aproxima ao sentido abstracto de ‘forza, capacidade de desenvolvemento’, coma no noso autor “o *pulo* espiritual do noso Romantismo tivo forza para penetrar na conciencia colectiva e conmovela fondamente”.

A lista anterior deixa clara a intensidade crecente do proceso de metaforización, fenómeno sobre o que voltaremos ao final do artigo. Vexamos ago-

ra outra relación de vocábulos que presentan metáfora automatizada na lingua culta actual, aínda que a correspondente acepción non está recollida nos dicionarios consultados, o cal é probable indicio dunha lexicalización recente:

- *agromar*  
Os dicionarios só recollen a acepción referida ás plantas. Un exemplo de uso intelectualizado no noso texto: “A poesía de Luis Pimentel é unha das máis puras, delicadas e fondas que teñen *agromado* na nosa terra”.
- *asolagado / asolagar*  
O adxectivo, e sobre todo o verbo *asolagar* aparecen desde vello nos dicionarios (Pi, Va, Ac, Ca, Fi, El), pero só no sentido material ‘sumergir, ahogar, inundar’. O noso autor úsaos en sentido abstracto: “O fondo humán *asolagado* no interior de cada alma”; “Mas non chega a se *asolagar* na fondura última e íntima do puro sentir”. Véxase abaixo o sinónimo *mergullar*.
- *eido*  
Xeral desde Ro, rexistrado nas acepcións afíns a ‘finca, heredad’. Empregado polo autor nun sentido abstracto, por calco semántico do castelán *campo*: “pouco a pouco foi ampliando a súa actividade a tódolos *eidos* da cultura”.
- *terreo*  
Xeral desde Ro, con significado material de ‘labradío, finca’. Para a extensión semántica, rexistrada no noso autor, analogamente a *eido*, é evidente o calco sobre o castelán *terreno*: “os avances da nosa lingua non se limitaron ao *terreo* xurídico”.

Tódolos exemplos anteriores fan evidente que Piñeiro se esteou nuns precedentes que xa constituían unha tradición estimable, pero sobre a que ademais el tivo o tino de efectuar unha selección coidadosa de materiais, colaborando eficazmente no proceso de decantación da norma léxica culta. O apoio nesa tradición servíulle a un tempo de exemplo e de marco dos seus propios esforzos, sobre os que imos tratar a seguir. Así como nos vocábulos inmediatamente anteriores, a pesar de non rexistrarmos as acepcións translaticias nos dicionarios, non temos dúbidas de que na actualidade están lexicalizadas, no caso das voces da lista seguinte, coidamos atoparnos máis ben ante usos figurados ocasionais de palabras máis ou menos comúns:

- *apañar* (xeral; Pi ‘coger del suelo’)  
“el creou o seu idioma literario *apañándoo* a presadas no eido popular”.

- *balbordante* (El, ‘ruidoso, que produce estrépito’)
 

“no meio do ambiente social *balbordante*, da revolta confusión política”.
- *cachoeira* (Ca, ‘cascada, caída de agua’)
 

“deixa que o seu sentimento entre, ceibe, na tremeluciente *cachoeira* da expresión verbal”.
- *entalado* (El, ‘atollado, detenido, sin poder continuar su marcha’)
 

“a nosa literatura está *entalada* polo ruralismo localista da lingua”.
- *esgazado* (xeral desde Ro, ‘desgajar una rama de un árbol’)
 

“ao perder a unidade da síntesis, aparécenos igualmente como un ser desartellado, reducido a dúas dimensións *esgazadas*”.
- *facareño* (Ca, ‘mísero, ruín, aplícase a las cosas viejas y rotas’)
 

“e inda este ten que o intentar nas condicións máis *facareñas*”.
- *rebentar* (común)
 

“o mesmo que as tronadas do outono fan *rebentar* as fontes, así o primeiro abalón do noso rexurdir actual fixo *rebentar* o íntimo manantío imaxinativo da raza”.
- *relampo* (común)
 

“presenciamos un deses *relampos* de grandeza moral que ennobrece a humanidade”.
- *toller* (común)
 

“causas involuntarias habían de *toller*, en chegada a ocasión, o meu entusiasta desexo de acudir á cita”.
- *tronzar* (común)
 

“unha podente forza histórica *tronzou*, con carácter xeral, ese equilibrio”.
- *zugar* (común)
 

“foi alí, na vila natal, onde o seu espírito *zugou* as primeiras e máis puras esencias vitais da realidade galega”.

Os exemplos que acabamos de considerar lévannos a reparar noutro grupo de palabras que aparecen no texto de Piñeiro cun uso figurado pero carecentes de circulación corrente no galego culto. Son vocábulos do fondo patrimonial que o autor tentou introducir na lingua culta, sen grande suceso. Aínda que quizais nalgúns casos Piñeiro non tiña intención de automatizar

as correspondentes metáforas, noutros probablemente si a tiña. Fose como for, esas metáforas simplemente non chegaron a automatizarse. Aínda que tódalas palabras que listamos a seguir aparecen nun ou en máis dicionarios (algunhas, en todos ou case todos), ningún deles recolle o sentido figurado en que aparecen no texto:

- *demoucada* (Ca, 'quitar o desgajar la parte superior de un árbol')  
"a imaxen que dela se nos dá resulta, por unha banda, *demoucada*, e pola outra, desartellada".
- *enchousar* (Ca, El, 'cerrar con vallado o muro una finca rústica por todos sus lados')  
"o espírito europeo, tamén *enchousado* na angurriante inseguridade existencial".
- *engranzado* (só Ca, remite a *engranzar*, 'engarzado, enhilado, enganchado')  
"a vida humana aparece como *engranzada*, como presa nos garfelos do ambiente social".
- *esfragar* (só Ca, 'despeñar, arrojar una cosa desde lo alto de un lugar peñascoso')  
"os elementos que dominan arbitrariamente na súa vida e que lle destrúen implacablemente todo sentido propio *esfragándoa* no absurdo".
- *esmigallado* (xeral e común)  
"eslúese o individuo como tal está, digamos, socialmente *esmigallado* en núcleos mínimos".
- *estordegar* (El, 'torcer, dislocar, escordar')  
"poderían *estordegar* toda a nosa estrutura social de maneira violenta".
- *garamelo* (Va, Le, Fi, Ca, El dan todos o sentido de 'cepo o trampa de hierro para atrapar ratones u otros animales dañinos')  
"discurrir *garamelos* con que tentar o xenio dos homes de ben".
- *garfelo* (Ca, 'garfio')  
"a vida humana aparece como engranzada, como presa nos *garfelos* do ambiente social".
- *sotarrego* (só ELA, 'subst., sótano, subterráneo')  
"tódalas tendencias de tipo irracionalista teñen un significado moi fondo, moi *sotarrego*, que é a razón única do seu éxito".

- *trondeado* (só EA, *tróndea* ‘columpio que se hace con las ramas de los árboles, en Lugo’)
 

“unha realidade *trondeada* entre a violencia devoradora do ambiente social e a afogadiza escuridade do pesimismo interior evocativa”.
- *xabreiro* (só EL, ‘sitio que, por no darle el sol, es particularmente frío, en Becerreá’)
 

“toda a complexa realidade de Europa, cuia presenza, tan *xabreira*, case me agrimaba de todo no meio do ambiente sereo da Croa”.

### 7.3. Do uso metafórico á metáfora automática

Os casos considerados no apartado anterior dannos azo para matinar un pouco máis de vagar sobre os procedementos, mecanismos e graos de metaforización, o cal nos permitirá perfilar mellor o concepto de metáfora automática, distinto tanto do ‘uso figurado’ recollido como tal nos dicionarios coma do emprego metafórico ocasional dunha palabra nun texto determinado.

Tomemos por exemplo a oración “a imaxen que dela se nos dá resulta, por unha banda, *demoucada*, e pola outra, *desartellada*”. É claro que o falante galego familiarizado co rexistro culto entenderá automaticamente o vocábulo *desartellada*, sen percibir ningún desprazamento no seu significado. Hai que facer un esforzo consciente e acudir aos dicionarios para descubrir que *desartellar* é un derivado recentísimo de *artellar* (só o rexistra EL) formado por calco de construción do castelán *articular* > *desarticular*, para documentar que *artellar* á súa vez foi fabricado moi recentemente (de novo, só o rexistra EL) por paronimia co castelán *articular* e mediante calco semántico ‘intelectualizador’ a partir do substantivo *artello* (que en orixe designaba exclusivamente o ‘nocello ou outra articulación de ósos do corpo’). En definitiva, a metáfora sobre a que repousan orixinalmente *artellar* / *desartellar* está totalmente automatizada. O mesmo non acontece co termo *demoucada*: aquí percíbese claramente que o significado da palabra está desprazado (o lector traduce por algo como ‘mutilado’), por tanto, estamos ante unha metáfora percibida como tal, non automatizada: un uso figurado da palabra (ou unha metáfora que non chegou a automatizarse).

Canto a mecanismos textuais de apoio destas metáforas, tomemos o exemplo “o seu nivel máis profundo, o seu *capelo* de debaixo, a súa *camada* máis *tarrela*”. O uso metafórico do substantivo *capelo* (Ca, ‘capsulilla que recubre el grano del trigo y otros cereales’) e do adxectivo *tarrela* (EA ‘aplícase a una persona o a una planta de muy poca altura, que apenas se levanta del suelo’) apóiase na sinonimia, pois xa o sintagma ‘o seu nivel máis pro-

fundo' nos ofrece a clave para a interpretación das aposicións que veñen despois: no texto, *capelo* e *camada* aparecen como sinónimos aproximados de *nivel*; analogamente *tarrela* aparece como equivalente de *profundo* e *de debaixo*. Un caso un pouco diferente é o de *camada*, que aquí aparece empregada nunha acepción metafórica que chegaría a automatizarse, probablemente a partir dun calco semántico do portugués (aínda que a voz figura en Pi, Ac e El; só Ca dá acepción de 'capa, estrato' que ten no texto). Semella claro que Piñeiro era consciente do uso innovador da palabra, e apoiouno no contexto sinonímico. Por parte, no exemplo "mesmo que as tronadas do outono fan *rebentar* as fontes, así o primeiro abalón do noso rexurdir actual fixo *rebentar* o íntimo manantío imaxinativo da raza" é o símil explícito o que apoia o uso figurado do segundo *rebentar* no uso recto do primeiro.

Retomando o dito nos parágrafos anteriores, convidamos o lector a que repare no seguinte parágrafo, en particular nas palabras que salientamos en itálica. É obvio o ton humorístico de todo el, e a conseguir ese ton afectivo contribúen precisamente o estilo figurado que se adopta, e o emprego de voces e modismos populares:

O Demo vén sendo para nós como un sabio ao revés, un sabio que emprega o poder da súa sabencia para lles facer falcatruadas aos cristiáns; un sabio adroleiro, garanduxo, que gusta de se mocar da xente e que sempre está a tecer aduanadas e a discurrir *garamelos* con que tentar o xenio dos homes de ben. Mas que, por se estar sempre entremetendo na nosa vida, ten certo carácter familiar para todos; é un personaxe sarcástico e andromeneiro que a tódalas horas anda azorandando, que sempre está perto, que, sin o véremos, axúdanos ou ponnos *atranco* no noso labor, segundo lle resulte máis divertido ou lle conveña mellor ás súas intencións; é case coma unha sombra, chea de retranca e de estrucias, que levamos candia nós, sempre a cismar, eso si, a maneira de pór *trapelas* ás nosas empresas, de nos trasvirar o entendemento, de nos trascaburrar os camiños, mas que –e isto é moi importante– perde unha boa parte do seu traballo. Os seus triunfos non lle veñen do poder da vontade inclinada ao mal senón do inxenio e da solercia con que o sabe percurar, botándolle *garavinchas* á nosa vontade para que dea topeadas mentres que el ri ás carocas.

Todo o texto está, obviamente, presentado en clave metafórica, e iso apoia o desprazamento de significado das palabras en cuestión, que ademais, sendo en si mesmas sinónimas ou estando empregadas como tales, se apoian unhas a outras. Pero entre elas percibimos doadamente os diferentes 'graos' de avance no proceso de automatización das correspondentes metáforas: *atranco* ofrece un caso claro de proceso de metaforización culminado, ata o punto de que o significado que activa na nosa mente a palabra illada é

o inmaterial derivado ('dificultade, cousa que fai máis difícil realizar algo') e non o material primitivo ('obstáculo que impide ou dificulta moverse, avanzar ou acceder a un sitio'); *trapela* atópase nunha situación intermedia, pois aínda que é bastante empregado na acepción inmaterial 'estrataxema para enganar a alguén', se tomamos a palabra illada a primeira acepción que nos acode é a material ('artiluxio para capturar animais'); *garamelo*, cuase sinónima da anterior, ten no texto un uso claramente figurado, e o desprazamento de significado que se opera aí fáisenos transparente.

De camiño, ao longo deste apartado tivemos ocasión de sinalar unha presada de localismos ou dialectalismos que o noso autor rescatou para a súa lingua literaria, palabras só documentadas en Lugo, Becerreá ou o mesmo Láncara: *garavincha*, *tarrelo*, *trondeado* (*tróndea*), *xabreiro*. Todas elas están rexistradas unicamente por El, e varias delas só polo apéndice deste dicionario (EIA), no que, non por acaso, colaborou o noso autor.

#### 7. 4. *Escollas léxicas diferenciais. Pseudo-sinónimos, sinónimos expansivos e recesivos*

Para rematarmos coa análise do léxico empregado en *Olladas no futuro*, imos presentar un cadro co que pretendemos mostrar, a título de exemplo, como o diferencialismo enxebriista non só apuxou a crear derivados e promocionar vocábulos 'distanciadores' do castelán botando man canto posible do fondo patrimonial do galego, mais tamén se manifesta na preferencia polos termos 'diferenciais' sobre os seus sinónimos comúns á lingua teito. Noutras palabras, convertendo os primeiros en sinónimos expansivos e os segundos en sinónimos recesivos. Xa realizamos un exercicio similar no noso traballo sobre o léxico de *Sempre en Galiza*, para o que remitimos a título de comparanza. Naturalmente, os casos van citados por vía do exemplo, e doadamente poderían multiplicarse. Moitos dos vocábulos incluídos na táboa foron comentados desde o punto de vista semántico nun ou outro dos apartados anteriores, polo que aquí nos limitaremos a presentar os datos de frecuencia.

<i>Formas diferenciais</i>		<i>Formas coincidentes</i>
<b>[Achegar]</b> achega 4		contribuír 3 <sup>1</sup> contribución 1
<b>[Achegar]se</b> 9 achegamento 2		[aproximarse, acercarse] [aproximación]
<b>Adoitar</b> 6 adoitado 3 adoito 4	<b>[afacer]</b> afeito 2	[acostumar] [acostumado] frecuentemente 2
<b>Arredar</b> 1, arredarse 2 arredado 5, arredío 1 arredamento 5	<b>[afastar]</b> afastado 1	separar 2 distante 4, distanciado 1 separación 4, distancia 2
<b>Artellar</b> 1, artellado 1 Desartellado 3		
<b>[Asolagar]se</b> 2 asolagado 2	<b>[mergullar]se</b> 1 mergullado 4	inmerso 1
<b>[Ateigar]</b> ateigado 2		cheo 5
<b>[Atraer]</b> atraemento 2		[atracción]
<b>Atranco</b> 6		dificultade 4
<b>[Axeitar]se</b> 2 axeitado 7 axeitadamente 1	<b>acaer</b> 2 acaído 3 acaidamente 1	[adecuar/se] adecuado 2, inadecuado 1 [adecuadamente] adecuación 2
<b>[Cumprir]</b> cómpre(n) 27	<b>precisar</b> 'necesitar' 16 <sup>2</sup> (é) preciso 7 preciso 'necesario' 1	necesitar 12 é necesario 6 necesario 13
<b>Devanceiros</b> 1	antergos 1 antergo 1	[antepasados]
<b>Doado</b> 6		fácil 2
<b>Decatarse</b> 7		[darse (de) conta] / caer na conta 1
<b>Reparar</b> 'fixar a atención' 26		fixarse 'reparar' 3
<b>Inmorrente</b> 4	inmorredoiro 1	inmortal 1
<b>Sobranceiro</b> 6		destacado 3
<b>Vencello</b> 13 avencellamento 1 (a)vencellar(se) 6 avencellado 4		unión 1 (unidade) unido 6

*Cadro: Frecuencia comparativa de sinónimos exclusivos / coincidentes en Olladas no futuro (o número indica as ocorrencias).*

1 *Achegarse*, só como 'aproximarse'.

2 *Precisar* como 'ofrecer unha precisión', 2.

Coidamos que as cifras falan por si soas da importancia do fenómeno da sinonimia distanciadora e a promoción de sinónimos expansivos a custa do arrecunchamento dos sinónimos aproximantes. Xa sinalamos antes tamén, e comentamos en concreto varios exemplos, que esta tendencia á súa vez disparou a inventiva dos cultivadores do idioma, que se aplicou a rescatar arcaísmos, dialectalismos ou voces especiais, a fabricar derivados diferenciais e a manipular a semántica (e en moitos casos tamén a sintaxe) e a distribución estilística ou a frecuencia de uso dos vocábulos creados ou revitalizados.

## 8. RECAPITULACIÓN

Todo ao longo do traballo exemplificamos abundantemente cada un dos procedementos postos en práctica e, ao tempo, fomos realizando balances parciais dos resultados atinxidos. Coidamos que queda constatado que o factor determinante na modernización do léxico galego e a constitución da norma léxica do galego culto é a dinámica entre a procura de modernización e o obxectivo da autenticación, asociada á tentativa por superar a intrusión / interposición do castelán (Pedrayo ofrece bos exemplos disto). Canto ao achego das fontes potenciais de arrequeamento da lingua, en primeiro lugar é obvio o rexeitamento do idioma satelizador, por máis que este, como lingua de aculturación dos cultivadores do galego, se escoe a furto e en abundancia no seu idioma. Unha consecuencia non prevista ou non deliberada disto é a usura á hora de acudir ao cultismo, que case sempre ten carácter 'aproximante'. A outra consecuencia, esta si conscientemente seguida, é o recurso privilexiado ás fontes de arrequeamento autóctonas.

A compulsa da colleita obtida nos textos estudados co repertorio que ofrecen os dicionarios consultados mostra claramente os avances que se produciron no período de preguerra e de posguerra. Recapitularemos a moera de datos que fomos debullando, por mor de obter unha imaxe máis clara e sintética. Consideremos en primeiro lugar o procedemento de fabricación por derivación, tomando por vía de exemplo os sufixos máis productivos, *-mento* e *-ante*, e clasificando as innovacións segundo a datación que permite atribuírlles o seu primeiro rexistro nos dicionarios:

- Antes de Va: *espallamento* [1].
- Va / Ac: *achegamento, arredamento, esquecemento, valemto, vencemento* [5]; *algueirante, asoballante, gostante, inmorrente, merecente* [5].

- Ca / El: *arreguizamento, decrebamento, deixamento, desenvolvemento, esmorecemento, quebramento, rexurdimento* [7]; *abafante, agurgullante, aloumiñante, arelante, arrepiante, engaiolante, imitante, inesquecente, inquedante, latexante, magoante, raiolante, reloucante* [13].

- Ausentes: *arreconcbegamento, demudamento, esgazamento, exteriorizamento, madurecemento, rachamento, renchemento, renunzamento, sofincamento, vencellamento* [10]; *albeigante, angurianta, aquecente, esplendente, flanexante, lostregante, runfante, sabedente* [8].

Vexamos agora algúns exemplos de proliferación de familias concretas, ordenados segundo a secuencia de aparición da base e os derivados, e indicando en cada caso o dicionario que rexistra cada unha das voces:

- *Arela* (Ac) > *arelar* (Fi) > *arelante* (El).
- *Arreguizo* (Ac) > *arreguizar* (Ca, El) > *arreguizamento* (Ca).
- *Gaiola* (Fi) > *engaiolar* (Fi) > *engaiolante* (Ca).
- *Raiola* (Fi) > *raiolar* (Ca) > *raiolante* (El).
- *Acougar* (Ro) > *acougo* (Va) > *desacougo* / *desacougar* (Ca, El) > *desacougante* (El).

As cifras que deitan as listas de exemplos anteriores e as datacións que se deducen do rexistro nos dicionarios dos derivados que acabamos de considerar son elocuentes por si mesmas. Aínda tendo en conta dunha banda o aumento de entradas dos dicionarios e o seu carácter heteroxéneo, e doutra o feito de que non poucos dos derivados que recolleemos son idiosincráticos, é difícil subtraerse á conclusión de que se produciu unha proliferación crecente das familias léxicas, e os períodos de preguerra e posguerra foron extremadamente productivos.

Vexamos agora os resultados que obtivemos cos casos de extensión semántica lexicalizada. Clasificamos as palabras segundo o dicionario que recolle por primeira vez a acepción 'estendida'. No caso de que o mesmo sexa tamén o primeiro dicionario que rexistra a voz, indicámolo cun asterisco; nos outros casos débese entender que a palabra xa fora rexistrada en dicionarios anteriores, pero cun significado non translaticio ou non estendido:

- Va / Ac: *\*afervoar* / *afervoado, degaro, esculcar* / *esculca* [3].

- Fi: *espallar*, \**enxergar*, *inxel*, *vencello* / *vencellar* [4].
- Ca / El: *achega*, \**albiscar*, *apreixar*, *ateigar*, *camada*, *cume*, *dexergar*, *esma-gar*, *espallar* / *espallamento*, *folgo*, *lizgairo*, *matinar*, *pulo* [13].
- En ningún dicionario: *abafar* / *abafante*, *achegamento*, *agromar*, *asolagar* / *asolagado*, *eido*, *esgazar* / *esgazamento*, *esmorecer* / *esmorecemento*, *mergullar* / *mergullado*, *terreo*, *tronzar*, \**vencellamento* [11].

Os resultados confirman plenamente as conclusións que obtivemos para a fabricación de palabras, canto á frecuencia crecente do recurso (e o que este indica verbo do avance no proceso de intelectualización do idioma) e a fertilidade dos períodos considerados. Sen ningunha dúbida, o rescate de voces patrimoniais, nalgúns casos de circulación meramente local, que adoitado son obxecto de extensión no seu semantismo, e a creación de familias léxicas, nalgúns casos notablemente prolíficas, a partir de bases autóctonas, son os recursos privilexiados, de maneira que o fondo patrimonial se constitúe na fonte principal no proceso de modernización e arrequeamento do léxico culto.

Verbo do empréstimo léxico non procedente do fondo patrimonial, o arcaísmo revélase como escasamente productivo: son probables arcaísmos *avoenza*, *comparanza*, *figuranza*, *probanza* e *sabencia*, entre outros. Algo máis fértil revélase o empréstimo portugués, sexa a adopción directa dun vocábulo, sen especial adaptación (*afeizoado*, *degrau*, *descer*, *enxergar*, *mira-xe*, *pérola*, *roita*, *roteiro*, *seiva*), ou previa unha adaptación distorsionante (*anceio* < *anseio*, grafado anomalamente con *c* no portugués decimonónico), sexa por calco semántico (*camada*) ou a un tempo semántico e de construción (*desenvolver* > *desenvolvemento*). Nuns poucos exemplos máis, podemos atoparnos non ante portuguesismos directos, mais ‘inducidos’, isto é, no apoio no portugués para promover paronomasias galegas: quizais sexa este o caso de *seguranza* e *sobranceiro*. Nalgúns casos, como o da última palabra citada, o portuguesismo utilízase en galego cunha frecuencia desusada en portugués.

De camiño, observamos tamén exemplos de marxinación de vocábulos patrimoniais que son percibidos como aproximantes, e como isto pode conducir a aberrantes pseudo-sinónimos.

Comparando os procedementos aplicados e os resultados atinxidos, mostramos como os esforzos de Otero Pedrayo na prosa ficcional supoñen un importante acarreo de recursos e unha indiscutible recreación literaria da lingua, pero un limitado contributo á intelectualización e modernización do idioma, debido en parte ao criterio ultra-purista do autor, ao seu desleixo

formal e ao seu gusto pola variación, e en parte ao feito de que os seus móbiles son case exclusivamente estéticos e ideolóxicos. Pola súa banda, semella claro que, sen abandonar a tarefa de acarrexo, a prosa ensística de Ramón Piñeiro exemplifica unha etapa de selección polo menos incipiente, cun grande esforzo pola intelectualización do idioma; de maneira que, aínda tendo en conta que se beneficia do labor dos seus predecesores (especialmente de Castelao), a súa achega á constitución do galego culto contemporáneo é de innegable importancia.

En definitiva, cos seus sucesos e fracasos, cos seus obxectivos parcialmente diverxentes, un procurando a recreación estético-ideolóxica do idioma, o outro a súa intelectualización modernizadora, Otero Pedrayo e Ramón Piñeiro apuntan claramente cara ao establecemento dun acrolecto galego autónomo, fundado antes de nada na exploración dos recursos propios da lingua, ou como moito na explotación diferencial de recursos comúns co castelán. Naturalmente, o apoio no portugués ofrécese como un auxiliar poderoso, e iso por dúas razóns: porque en moitas ocasións redundante pura e sinxelamente na 'autenticación' do galego, e dúas, como elemento 'distanciador' do castelán. Pero aínda que se pode asegurar que o achegamento ao portugués é visto como desexable e practicable (e de feito, danse pasos neste senso), tal aproximación está claramente subordinada á 'autenticación' modernizadora do propio galego. Os conflitos que puidesen remanecer entre estes dous obxectivos resólvense preferentemente a favor do segundo deles, que é o principal.

Dúas palabras para rematar. Existe unha norma léxica autónoma do galego culto, notablemente rica, razoablemente ben definida e desde logo non petrificada. Non hai que inventala, aínda que hai que seguir a arrequentala, perfilala e actualizala. Esa norma estableceuse mediante a contribución dos nosos mellores escritores contemporáneos. O galego escrito actual ten moito que gañar e nada que perder se bebe con máis asiduidade e confianza nesa fonte, no canto de deixarse arrastrar comodamente pola presión esmagadora do castelán ou enlevar polo engado dos cantos de serea, fermosos si, pero ilusorios, do portugués. Iso supón un esforzo, sen dúbida, pero é unha tarefa que non podemos refugar se non queremos condenar ao esquecemento a lingua do país; e ben pensado, á derradeira tamén é unha fonte de pequenas alegrías e grandes praceres. O presente traballo é, tamén, un chamado a tomar a serio as angueiras que temos por diante, e un convite a non esquecerse de procurar nelas algún deleite.

## BIBLIOGRAFÍA

## 1. Obras analizadas

Otero Pedrayo, R. (1934): *A romeiría de Gelmírez*. Santiago: Nós [= *A romaría de Xelmírez*. Ed. de H. Monteagudo. Vigo: Galaxia, 1991].

Piñeiro López, R. (1974): *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia.

## 2. Dicionarios. Abreviacións

Para o galego, empregáronse as seguintes coleccións vocabulares, sinaladas coa abreviación empregada no texto:

Ro = Rodríguez, F. J. (1863): *Diccionario gallego-castellano*. A Coruña.

Pi = Pintos, J. M. (ca. 1865): *Vocabulario gallego-castellano* (inédito).

Cu = Cuveiro Piñol, J. (1876): *Diccionario gallego*. Barcelona.

Va = Valladares Núñez, M. (1884): *Diccionario gallego-castellano*. Santiago.

Le = Leiras Pulpeiro, M. (ca. 1910): *Vocabulario* (inédito).

Ac = Real Academia Galega (1913-1928): *Diccionario gallego-castellano*. A Coruña.

Fi= Filgueira Valverde, X. F. *et al.* (1926): *Vocabulario popular galego-castelán*. Vigo.

Ca = Carré Alvarellos, L. (1974<sup>4</sup>): *Diccionario galego-castelán*. A Coruña.

El = Rodríguez González, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. 3 vols. Vigo.

EIA = “Apéndice” ao *Diccionario* de E. Rodríguez, no vol. 3.

A fonte e ferramenta de que nos valem para consultar as anteriores compilacións lexicográficas é:

Santamarina Fernández, A. (ed.) (2000): *Diccionario de dicionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

## 3. Outros dicionarios

Como auxiliares, empregáronse tamén os seguintes dicionarios:

Dogliotti, M. / L. Rosiello / N. Zingarelli (eds.) (1988<sup>11</sup>): *Il nuovo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli*. Bologna: Zanichelli.

Figueiredo, C. de (1939<sup>11</sup>): *Dicionário da língua portuguesa*. 2 vols. Lisboa: Bertrand.

Houaiss, A. / M. de Salles Villar (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Objetiva.

Moliner, M. (1986): *Diccionario de uso del español*. 2 vols. Madrid: Gredos.

Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Galaxia / Xerais.

#### 4. Estudos

Álvarez Blanco, R. (1988): “Escribir en galego: Otero Pedrayo”, en *Otero Pedrayo na revista Nós. Escolma*. Santiago: Departamento de Filoloxía Galega – USC, 9-233.

Bédard, É. / J. Maurais (eds.) (1983): *La Norme Linguistique*. s.l.: Gouvernement du Québec.

Fernández Salgado, B. / H. Monteagudo (1995): “Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea”, en H. Monteagudo (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, 99-176.

Fodor, I. / C. Hagège (eds.) (1983-1990): *Language Reform / La réforme des langues / Sprachreform*. 5 vols. Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Halliday, M. A. K. (1985): *Spoken and written language*. Oxford: Oxford University Press.

Joseph, J. E. (1987): *Eloquence and power. The rise of language standards and standard languages*. London: Frances Pinter.

Monteagudo, H. (1991): “A modernización do léxico galego en *Sempre en Galiza*”, en H. Monteagudo (2000): *Castelao. Defensa e ilustración do idioma galego*. Vigo: Galaxia, 227-270.

Monteagudo, H. (1994): “Aspectos da teoría da lingua estándar do Círculo Lingüístico de Praga e os seus continuadores”, *Grial* 122, 141-155.

Monteagudo, H. (1994): “Nación / creación. Estética e política no agromar do ensaio galego”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos 1995*, 63-108.

Muljačić, Ž. (1986): “L’enseignement de Heinz Kloss (modifications, implications, perspectives)”, *Langages* 83, 53-63.

Scaglione, A. (ed.) (1984): *The emergence of national languages*. Ravenna: Longo Editore.

Thomas, G. (1992): *Linguistic purism*. London / New York: Longman.

Wexler, P. (1971): “Diglossia, language standardization and purism. Parameters for a typology of literary languages”, *Lingua* 27, 330-354.